

Strukturális módszer és dialektikus módszer

LUCIEN SÈVE

A strukturalizmus problémáit egyes marxisták sok esetben a következőképpen vetik fel: meg kell különböztetni a *strukturális módszert* mint az emberrel foglalkozó legmodernebb tudományok kétségbevonhatatlan elméleti vívmányát és a *strukturalista ideológiát* mint a szóban forgó módszer eredményeinek többé-kevésbé önkényes és elvetendő filozófiai értelmezését. S ebből a dichotómiából kiindulva azt vallják, hogy a marxistáknak nyilvánvalóan bíráltniuk kell a strukturális ideológiát, de a legfontosabb az, hogy — ha csak nem akarnak szűk látókörűnek maradni — elsajátítsák a strukturális módszert. Így Roger Garaudy¹ — aki szerint a marxizmus gazdagítása nem egyéb, mint arra irányuló erőfeszítés, hogy „egy megértőbb, egységes elméletben, egy összetettebb modellben integráljuk mindazt, ami kezdeti koncepcióinkban csak részleges és egyoldalú igazság volt”² — kijelenti — úgy, mintha ezt részletesen bizonyítani sem kellene —, hogy a strukturális módszer a legkülönbözőbb tudományágakban mutatta meg, mennyire gyümölcsöző, „jótekonny impulzust” adott a humán tudományoknak, s „a legragyogóbban támasztotta alá a ‚természet dialektikájának’ Engels javasolta fogalmát, egyben fellillantva e fogalommal kapcsolatos roppant kutatási és továbbfejlődési lehetőségeket”.³ A strukturális módszertől pedig megkülönböztet bizonyos vitatható nézeteket, amelyek, úgy mond, nem a strukturalizmus elveiből erednek, hanem „egyes úttörőinek technokratikus koncepcióiból” (pl. Norbert Wiener), vagy pedig egyes teoretikusainak (pl. Lévi-Strauss) „esetleges posztulátumaiból”, amelyek, mint írja, „korántsem alkotják részét ennek a módszernek, sőt, szerintem ellentmondanak e módszer szellemének”.⁴ A strukturalizmus eszerint azért volna még mindig „gyanús sok marxista szemében” — indokolatlanul —, mert e két aspektus összekeverése még nem szűnt meg teljesen.⁵

Ez a magatartás a jelek szerint abból a törekvésből fakad, hogy ne essünk a strukturalizmussal kapcsolatban abba a korábban elkövetett hibába, hogy elvetettünk tudományos igazságokat, mert összetévesztettük őket azzal az ideológiával, amelynek a burkában történetesen megjelentek. Ettől a hibától természetesen csakugyan óvakodnia kell minden marxistának. De vajon ez az egyszerű dichotómia, amely teljesen különválasztja a módszert (mint ami tisztán tudományos) és az ideológiát (mint ami merőben esetleges), való-

¹ Roger Garaudy: *Marxisme du XXe siècle*. La Palatine, 1966.

² *Uo.* 71. o.

³ *Uo.* 77. o.

⁴ *Uo.* 80. o.

⁵ *Uo.* 79. o.

ban lehetővé teszi-e számunkra, hogy pontosan megértsük, milyen is a reális kapcsolat tudomány és ideológia között, milyen jellegű hibákat követtek el korábban a marxisták ezen a téren és milyen természetűek feladataik a strukturalizmussal kapcsolatban?

1. Vajon van-e egyetlen olyan eset is, amikor a tudás valamely meghatározott területén az, ami tudományos, és az, ami ideologikus, egyszerűen a mechanikus egymásmellettség viszonyában állna egymással? Ha például egy módszer minden tekintetben tudományos lenne, hogyan szolgálhatna egyidejűleg egy téves ideológia alapjául? Ha valamilyen ideologikus értelmezés merőben esetleges volna, hogyan tapadhatna hozzá oly erősen egy minden ízében tudományos módszerhez? Nem úgy van-e a valóságban, hogy ami tudományos és ami ideologikus, igen bonyolult módon mindig áthatja egymást, hogy az *értelmező jellegű* ideológia magának a *módszernek* az ideologikus torzulásaiban gyökerezik? Amikor Marx a hegeli dialektika kérdését tisztázza, ezt nem úgy teszi, hogy egyetlen szimpla mozdulattal elválasztana egymástól egy „jó” módszert, amelyet minden további nélkül magáévá tenne, és e módszer „rossz” filozófiai reprezentációját, amelyet viszont elvetne. Ellenkezőleg, azzal, hogy megfordítja a dialektikus módszer *idealista koncepcióját*, azzal, hogy a talpára állítja, vagyis újragondolja egy materialista episztemológia jegyében — egyszersmind azt is tételezi, hogy *maga a dialektikus módszer* „használatlan hegeli alakjában”, mint Engels írja a *Feuerbachban*, s hogy csak tartalmának ezen az új alapon történő kritikai számbavétele és teljes átdolgozása teheti lehetővé, hogy egy valóban tudományos módszer színvonalára emeljék.

2. S éppen ezért, amikor azelőtt az ilyenfajta kérdésekben hibákat követtünk el, vajon abban rejlett a hibánk, hogy amikor valami a tudomány rangját vindikálta magának, akkor éberem számonkértük, milyen címen tart rá igényt? Például abban, hogy számonkértük a freudizmustól — túl azon a nyilvánvalóan szükséges bírálaton, amelyben a pszichoanalitikus megalapozású ideológiákat részesítettük —, milyen címen tekinti magát a pszichikus apparátus tudományos elméletének, és hogy ezt a jogcímet vitattuk? Véleményem szerint egyáltalán nem ebben rejlett a hibánk. Az a *mód* volt hibás, ahogyan a kritikai számbavételt sok esetben végrehajtottuk, a többi közt, hogy nem ismertük fel elég világosan, hogy a tudomány ideologikus formák közepe is törhet magának új utat. A hiba semmiképpen sem magának a kritikai vállalkozásnak az *elvében* volt: a kritika föltétlenül szükséges volt, és az is marad. Egyébként komikus volna azt képzelni, hogy éppen most kellene lemondanunk erről a kritikáról, egy olyan időpontban, amikor a Freudhoz való visszatérés jelensége figyelhető meg a marxizmuson kívül oly módon, hogy beismerik, miszerint *tudományos* életművének egy részét *belülről* (tehát nem csupán az értelmező ideológiák szintjén) teszi életképtelenné egy bizonyos fajta biológikus konceptualizáció, s ettől feltétlenül meg kell szabadítani.

3. A strukturalizmussal kapcsolatos mai feladatainkat tehát semmiképpen sem szabad bezárni a következő dilemmába: vagy elfogadjuk, egyszerűen és minden további nélkül, a strukturális módszert, hiszen nyomatékosan állítja önmagáról, hogy minden ízében tudományos jellegű, vagy végzetes szűklátókörűségbe zárjuk magunkat. Nem: nagyarányú és alapos kritikai vizsgálódás a feladatunk, csak így fogjuk tudni a priori előítélet nélkül megállapítani, merre kanyarog a strukturalista tanok egészén belül — *a strukturális módszert is ideértve* — az a bonyolult vonal, amely a tudományosat és az ideo-

logikusát elválasztja. Ez a vizsgálódás — amely természetesen konvencionális általánosságok segítségével nem lehetséges — egyébiránt nem csupán feltétlenül jogos kritikai eljárás, hanem egyben a valódi elméleti elsajátítás egyetlen elképzelhető folyamata is. Asszimilálni valamit annyi, mint magunkhoz hasonlóvá tenni. Asszimilálni a strukturális módszert a marxisták számára mindenekelőtt annyi, mint a lehető legszabatosabban megállapítani, hogyan illeszkedik elméletileg a dialektikus módszerhez. Mert ha a strukturális módszer bekebelezhető a marxizmusba tudományos módszer gyanánt, akkor kétségkívül *illeszkednie kell* a dialektikához, ehhez a vitathatatlanul tudományos módszerhez; mindössze azt kell tisztázni, hogyan. Aki azt hiszi, hogy asszimilálni lehet a strukturális módszert úgy, hogy közben elsikkasztjuk a dialektikával való pontos elméleti illeszkedésének problémáját, az összeveteszi a tudományos elsajátítást az eklektikus hozzáadással, vagy éppenséggel a szó-utánzással. És nem hiszem, hogy a strukturalista verbalizmusnak, mely a valóságos tudományon oly gazdagon tenyészik, szüksége volna még a marxisták közreműködésére is.

Mi az a strukturális módszer?

A feladat tehát az, hogy a lehető legteljesebben és legpontosabban tisztázzuk a strukturális módszer és a dialektikus módszer viszonyát. De már amikor megfogalmazzuk a feladatot, voltaképpen mit értsünk a strukturális módszer kifejezésen? Minden ezzel a kérdéssel kezdődik, s ennek tisztázatlansága gyakran megfertőzi az egész vitát. S minden bizonytalansággal a javasolt következtetések is jórészt a kiindulópontul önkényesen felvett definíciók változatossága miatt olyan sokfélék. Véleményem szerint ugyanis annak az állagában, ami ma strukturális módszerként áll előttünk, több szintet, több mozzanatot kell megkülönböztetni, nevezetesen az alábbiakat:

A) A *struktúra fogalmát* — amely magában véve igen régi —, vagyis valamely objektum jellemző stabil belső viszonyainak a fogalmát, amely ezeket a viszonyokat az egésznek a részekkel szembeni logikai elsődlegessége elve szerint ragadja meg, azaz oly módon, hogy 1. a struktúra egyik eleme sem érthető meg a teljes konfigurációban elfoglalt helyzetén kívül; 2. a teljes konfiguráció akkor is fennmaradhat mint invariáns, ha bizonyos változások következnek be az elemekben, sőt létre is hozhatja magukat a saját elemeit is; az itt tárgyalt problémák magva a *struktúra invarianciájának* fogalma.

B) Ki kell emelnünk továbbá néhány *módszertani elv* kialakulását az utóbbi fél évszázad folyamán a tudás bizonyos meghatározott területein, elsősorban a *nyelvtudományban*, amelyeket visszatekintve *strukturálisnak* lehetett minősíteni, habár nem annyira a struktúra, mint inkább a rendszer fogalmában gyökereztek. Ezek új elemeket hoztak a struktúra működésének fogalmába. Lényegében három ilyen strukturális elvről beszélhetünk: 1. a strukturális elemzés csak akkor jogosult, ha *kimerítő*, vagyis ha magyarázatot tud adni a rendszer totalitására és megnyilvánulásainak teljességére; 2. minden struktúra ellentétviszonyokból, kivált *bináris ellentétekből* áll, amelyekben az elemek egymással való kapcsolata *komplementaritást* mutat; 3. szigorúan meg kell különböztetni a szinkronikus szempontot, vagyis a rendszernek egy bizonyos pillanatban fennálló állapotára és működésére vonatkozó vizsgálatot, és a diakronikus szempontot, vagyis a rendszer történetére és stadiális

fejlődésére vonatkozó vizsgálatot. *A szinkronikus szempont módszertanilag abszolúte elsődleges*, mert valamely rendszer története — ha csak be nem érjük azzal, hogy külsődlegesen elmeséljük mint az események egymásra következősét anélkül, hogy belső összefüggésüket megértenénk (ez a hisztoricizmus tévedése) — nem más, mint éppen *e* rendszer fejlődésének *specifikus* módja, s előbb a rendszer szövetét kell ismernünk ahhoz, hogy utána esetleg, megragadhassuk a fejlődési folyamatát.

C) Ezeknek a módszertani elveknek a sorozatos *átvitele* eredeti tárgyuktól eltérő tárgyakra való alkalmazása — különösen a strukturális nyelvészet-ről a strukturális etnológiára való áttérés a negyvenes években — ami Jakobson és Lévi-Strauss nevéhez fűződik —, olyan helyzetet teremtett, amelyben ezek az elvek egy szorosan vett *strukturális módszer* alakjában univerzalizálhatókká tűnhettek, és maga a módszer érvényesnek valamennyi humán tudományra, sőt még más területekre nézve is. Lévi-Strauss ezt a módszert a következőképpen összegezi: A strukturalizmus „a tapasztalatból emeli ki a társadalmi tényeket és átviszi őket a laboratóriumba. Itt *modellek* alakjában igyekszik ábrázolni őket, de úgy, hogy sohasem a terminusokat, hanem a terminusok közötti viszonyokat tartja szem előtt. Ezután minden egyes viszonyrendszert más — valóságos vagy egyszerűen csak lehetséges — rendszerek alesetén tekint, és magyarázatukat azoknak a *transzformációs szabályoknak* a szintjén keresi, amelyek lehetővé teszik az egyik rendszerről a másikra való áttérést úgy, ahogyan a konkrét — nyelvészeti vagy etnológiai — megfigyelés meg tudja ragadni őket. Ezzel közelebb hozza a humán tudományokat a fizikai vagy természettudományokhoz, hiszen mindent összevéve nem tesz egyebet, mint valóra váltja Niels Bohr 1939-ben tett prófétai megjegyzését: „Az emberi kultúrák tradicionális különbségei sok tekintetben hasonlítanak arra, ahogyan a fizikai tapasztalatot is különböző, de ekvivalens módokon lehet leírni.”⁶

Ebből a definícióból — ha nem szigeteljük el más, a jelentését részletesebben kifejező szövegektől és a tartalmát konkretizáló tudományos gyakorlatától — többé-kevésbé közvetlenül folynak a strukturális módszer következő további elvei (a már említettek kivül): 1. a *modellnek egy episztemológiája*, amely elveti azt az *empirista* álláspontot, miszerint a struktúra megragadható a jelenségek közvetlen kapcsolatainak szintjén, s azt állítja ezzel ellentétben, hogy a struktúrát a tudományos észnek kell *megkonstruálnia*, túllépve a látszaton, és szükség esetén a látszat ellenére; 2. ezzel összefüggésben a struktúrának egy ontológiája, amelynek értelmében a struktúra az észlelt kapcsolatok *tudattalan infrastruktúrája*, amiből két dolog következik, részint a diszkvalifikálása annak, ami a szubjektumok közvetlen tudata számára az élmény alakjában megjelenik, részint — minthogy ebben a perspektívában az, ami az emberi szubjektum szintjén van megalapozva, szükségképpen illuzórikus — egy *elméleti antihumanizmus*; 3. ezzel viszont mindjárt az *elvetése is annak a hisztoricista felfogásnak*, amely szerint a történelem az emberiség folytonos és homogén előrehaladása, annak a felfogásnak a javára, amely szerint az emberi tények sokfélesége nem más, mint egy olyan általános probléma lehetséges megoldásainak a kibontakozása, melynek alapvető elemeit az emberi szellemnek (és valószínűleg magának az anyagnak) az egyetemes törvényei szabják meg, s így örök és változhatatlan jellegűek.

⁶ Lásd *Le Nouvel Observateur* 1967 jan. 23–31-i 115. sz. 32. o.

Innen kiindulva az utóbbi években további átvitelek történtek. Szorosan hozzákapcsolódtak a strukturalista gondolatkörhöz más nyelvészeti elvek is, olyanok, amelyek magukban véve függetlenek a szorosan vett strukturális módszertől, így például a *jel önkényességének* döntő jelentőségű elve (amely szerint a jelzőt a jelzettel összekötő kapocs önkényes); kirajzolódtak más gondolati irányzatokkal, a többi között a marxizmussal való közeledések és ellentétek, s egy jól körülírható ideológiai konfigurációban kialakult egy *strukturális ideológia*, meghirdette egy szellemi korszaknak, a dialektikus és humanista ész korszakának a végét és egy új kultúra eljövételét.

Strukturális módszer és strukturalista ideológia

Ha most figyelembe vesszük „a” strukturális módszer – fentebb természetesen csak igen hiányosan ismertetett – aspektusainak sokféleségét, bonyolultságát, egymásba érését, nyomban belátjuk, mennyire nem alkalmazható itt a strukturális módszer és a strukturalista ideológia egyszerű dichotómiája. Nézetem szerint, ha valóban tisztázni akarjuk a strukturális módszer és a dialektikus módszer, és még szélesebben a strukturalizmus és a marxizmus bonyolult viszonyát, akkor ez a dichotómia ténylegesen használhatatlan. Azt is látjuk, mennyire mást jelent a strukturális módszer, mint a struktúra fogalmának egyszerű használatát, hogy egészen más természetű problémákat vet fel. Ha ahhoz, hogy valaki strukturalista legyen, elegendő volna e fogalom bármilyen használatát jogosnak és gyümölcsözőnek tekinteni, akkor már régóta mindenki a strukturalizmust művelné, még ha nem is tudna róla, s marxizmus és strukturalizmus viszonyának kérdése eleve meg volna oldva. Ebben az esetben azonban nyugodtan meg lehetne kérdezni, hogy mi újat hozott a strukturalizmus. Az egész probléma éppen ott van, hogy a strukturális módszer – még a ráépíthető ideológikus értelmezéstől függetlenül is – többé-kevésbé kényszerítően követeli egész sor olyan specifikus fogalom és elv elfogadását, amelyek messze túlmennek a struktúra pusztá fogalmán, s amelyeknek a dialektikus módszer specifikus fogalmaival és elveivel való illeszkedése sokkal nehezebb problémát jelent annál, semhogy azzal az elemi megállapítással lehetne például elintézni, hogy a struktúra fogalma már a marxizmus alapfogalmaiban, az alap és a felépítmény (infrastructure, superstructure) fogalmában is benne van. Más szóval, annak a *különválasztása*, ami a strukturalizmusban vitathatatlanul tudományos értékű metodológia és feltétlenül vitatható ideológia, nem lehetséges úgy, hogy egy csodálatos módon előre meghúzott vonal mentén végigcsattogtatjuk az ollót, hanem éppen ellenkezőleg, csak úgy történhet, hogy pontosan és *teljes egészében* kidolgozzuk a strukturális módszer és a dialektikus módszer közötti *elméleti illeszkedést-tagolódást*, és csak ennek *elvégeztével* lesz meg a lehetőségünk arra, hogy elválasszuk azt, ami a strukturalizmusból felvehető a marxista tudományba, és ami kiesik belőle mint ideológikus hulladék. Vajon a strukturális módszer, ha legbelső magvát nézzük, nem volna egyéb, mint a dialektikus logika *igazolása*, csupán másfajta fogalmakkal és egy ettől független úton? Vagy esetleg arról volna szó, hogy miközben bizonyos pontokon fedi és közvetlenül igazolja, egyben a lényegével összeegyeztethető, mégis *teljesen újfajta elemeket és lehetőségeket* hoz számára? Vagy pedig *ellentmondásban* van a dialektika legbelső magvával? Ha pedig erről van szó, akkor a két módszer közötti ellent-

mondás vajon abból ered-e, hogy alapvetően más a tárgyuk, specifikus érvényességi mezőjük, amely esetben viszont felvetődik a kérdés, hogy nem a *komplementaritás* viszonyában állnak-e egymással? Vagy pedig a nézőpontok *elméleti antagonizmusával* van dolgunk, ami megköveteli, hogy radikálisan válasszunk a strukturális módszer és a dialektikus módszer között? Véleményem szerint, ha túl akarunk lépni a strukturalista *ideológiáról* folyó feltétlenül szükséges, de magukban véve elégtelen vitákon, és ha csakugyan tudományos értelemben akarunk továbbjutni a vita jelenlegi szakaszánál, akkor az általános probléma így vetődik fel.

Cikkünkben ezt a hallatlanul szerteágazó általános problémát csak egészen szűk keretek között, de egy szerintem centrális pontján fogjuk megvizsgálni: azt a kérdést vesszük szemügyre, hogy indokolt-e vagy sem a *Tőke* újraolvasása, vagy, általánosabban szólva, az a program, hogy a dialektikus konceptualizációra valamiképpen szuperponált strukturalista konceptualizáció jegyében felülvizsgáljuk a történelmi materializmus tárgyát. Én a magam részéről ezzel a problémával két párhuzamos, hosszú évek óta folytatott kutatómunka talaján kerültem szembe, amely kutatómunka most jutott el számomra a következtetések stádiumához. Az egyik vonal az emberi személyiség marxista elméletével kapcsolatos kutatásoké (erről az elméletről az a véleményem, hogy egyfelől lényegében még ezután kell *megalkotni*, másfelől azonban körvonalai visszavonhatatlanul kirajzolódnak abban a módban, ahogyan a történelmi materializmusban gyökerezik), s ezek a kutatások beleütköznek az elméleti antihumanizmusba, melynek a strukturalizmussal való kapcsolatai, ha az ember utánagondol, rendkívül mélyen gyökereznek. A másik vonal a dialektikus módszerre vonatkozó kutatás (szerintem annak, hogy ez a módszer Lenin óta filozófiailag elégtelenül fejlődött, az a végső elméleti oka, hogy helytelenül fogták fel a szó marxista értelmében vett *filozófiai tudomány specificitását*), s ez a kutatási vonal szükségképpen találkozik a maga útján azzal a döntő jelentőségű kérdéssel, hogy hogyan viszonylik egymáshoz szinkronia és diakronia, logika és történelem, vagyis ezáltal a strukturális módszer valamennyi problémájával. Egyébként a maga részéről mindkét vonal elsősorban a *Tőke* tanulmányozását írja elő a kutatónak. Mármost, mint mindenki tudja, az utóbbi években különböző, bár mélyen rejlő motivációikat tekintve konvergáló okokból több igen fontos marxista kutatómunka született a *Tőkével* kapcsolatban, mégpedig egészen pontosan a strukturalista munkák világánál. Gondolok itt először is, a többi közt, Louis Althusser és más marxisták munkáira, akik bőségesen meritének a strukturalisták fogalomtárából, de akiknek a marxista dialektika értelmezésében alkalmazott legcentrálisabb elve, a túldetermináció elve magában véve idegen a strukturális módszertől. Azután itt vannak Maurice Godelier-nak egy másik tengely mentén elhelyezkedő kutatásai. Godelier az *Aletheiában* megjelent cikkében,⁷ majd ennek gondolatait a *Temps modernes*ben továbbfejlesztve és tisztázva,⁸ egészen direkt és legjobb tudomásom szerint mindenkinél megszesebb ment erőfeszítéseiben, hogy megállapítsa, *milyen feltételek mellett lehetséges a fűző* egyfelől a marxista dialektika, másfelől a Lévi-Strauss felfogása

⁷ Maurice Godelier: *Remarques sur les concepts de structure et de contradiction*. *Aletheia* 4. 1966 máj.

⁸ Maurice Godelier: *Système, structure et contradiction dans le Capital*. *Les temps modernes* 1966 nov.

és gyakorlata szerinti strukturális módszer között. Világos, hogy amennyiben a strukturális módszer valóban *általános horderejű tudományos módszer*, legalábbis a humán tudományok területén, ha tehát valóban megállapítható módon az elméleti illeszkedés viszonyában áll a dialektikus módszerrel — akkor elsőrendű eszközt találunk e viszony meghatározásához Maurice Godelier próbálkozásának kritikai elemzésében, amelyben megkísérli, hogy az egyiket a másikra alkalmazza egy döntő ponton, a történelmi materializmus tárgyának kérdésében. Magától értetődik, hogy amikor én itt most Maurice Godelier munkáját vizsgálom, nem törekszem semmi egyébre, mint hogy a magam részéről is hozzájáruljak egy rendkívül fontos és nagy horderejű vállalkozáshoz; és még ha elméleti nézeteltéréseink helyenként mélyek is, ezeknek felmutatásával semmiképpen sem az a célom, hogy lezárjak egy éppen csak születőben levő vitát, s még kevésbé, hogy kisebbitsem a vita tárgyává tett kutatások értékét.

*

Maurice Godelier kutatásának célja a következőképpen fogalmazható meg: összhangba kell hozni a strukturális módszert és a dialektikus módszert, mégpedig úgy, hogy egyfelől bevezetjük a strukturális módszerbe a fejlődés problematikáját, vagyis kidolgozzuk a *diakronia strukturális tudományát*,⁹ másfelől a dialektikus módszerbe bevezetjük a struktúra problematikáját, vagyis újragondoljuk a dialektikát oly módon, hogy az a struktúrák összeegyeztethetőségének vagy összeegyeztethetlenségének elméletévé, a *strukturális invariánsok variációjának elméletévé* váljék.¹⁰ Ez a feladat lehetséges, mert Marx — ha Lévi-Strauss munkásságának világnál olvassuk gondosan újra — „a modern strukturalista áramlat hírnöke”.¹¹ De csak hírnöke. Ezért, írja Godelier, amikor ezt a munkát elvégezzük, „a Marxra vonatkozó hagyományos szövegkritikák a szemünk előtt omlanak össze, és romjaik alól kiemelkedik egy a marxisták előtt nagyrészt ismeretlen Marx, aki a legmodernebb tudományos gondolkodás számára szolgáltathat váratlan és termékeny elemeket”.¹² Más szóval, a strukturális módszer, „feltéve, ha elhatároljuk magunkat a klasszikus szövegmagyarázattól”,¹³ s feltéve, ha bizonyos tekintetben kibontjuk, úgy jelenik meg, mint a *dialektikus módszer igazsága*, s lehetővé teszi, hogy „visszaadjuk e módszernek tudományos jellegét”,¹⁴ mely a közönséges marxizmus kezében állítólag veszendőbe ment.

Kísérlet a dialektika strukturalizálására

Strukturalizmus és valódi marxizmus ugyanis már a kezdet kezdetén megegyezik két teljesen alapvető jellegű módszerbeli mozzanatban. „Marx akkor, amikor abból indul ki, hogy a struktúra nem azonos a látható viszonyokkal, hanem azoknak rejtett logikáját magyarázza, a modern strukturalista áramlat hírnöke. Teljes mértékben ehhez az áramlathoz jut el, amikor

⁹ M. Godelier: *Remarques*... 233. és 238. o.

¹⁰ M. Godelier: *Système*... 841. o.

¹¹ *Uo.* 832. o.

¹² *Uo.* 829. o.

¹³ M. Godelier: *Remarques*... 236. o.

¹⁴ M. Godelier: *Système*... 858. o.

a struktúrák tanulmányozásának elsőbbségét hirdeti genézisük és fejlődésük vizsgálatával szemben.”¹⁵ Vagyis 1. a dialektikus módszernek és a strukturális módszernek először is az volna a közös vonása, hogy gyökeresen megkülönböztetik az empirikus látszatot és a rejtett belső struktúrát, hogy az empirikus látszatot a belső struktúra rendszerint megtévesztő megjelenési módjának tekintik, ami illuzórikus tudatot kelt a valóságos viszonyokat illetően, s ezért a tudománynak szakítania kell ezzel az illuzórikus tudattal és megtévesztő látszattal, s meg kell konstruálnia azta szükségképpen paradox modellt, amely feltárja a struktúrát; 2. a dialektikus módszernek és a strukturális módszernek ezenkívül még szintén alapvető közös vonása volna, hogy mindkettőnél „a struktúra belső működésének vizsgálata kell hogy megelőzze és megvilágítsa keletkezésének és fejlődésének vizsgálatát”,¹⁶ hiszen csak a struktúra mechanizmusának ismeretében ragadhatjuk meg fejlődésmódját, következésképpen szakítani kell „mindennemű hisztoricizmussal vagy eseményies szemlélettel”:¹⁷ „Marx teljes egészében elvet mindennemű hisztoricizmust vagy minden olyan szemléletet, amely valamely rendszer történeti vizsgálatát előbbre helyezi strukturális vizsgálatánál, s ezzel több mint félévszázaddal megelőzi a nyelvtudománynak és a szociológiának azokat a válságait, amelyek de Saussure-t és Lowie-t a XIX. századi evolucionista megközelítési mód elvetésére készítették.”¹⁸

Következésképpen Godelier szerint a marxizmus helyes megértése ott kezdődik vagy kezdődik újra, amikor elismerünk két esődleges fontosságú strukturális elvet: a rejtett struktúrának a látható összefüggésekkel szembeni radikális módszertani elsőbbségét, és a szinkronikus invariánsnak a diakronikus fejlődéssel szembeni elsőbbségét. De ha ez így van, akkor hogyan tudjuk az *invariáns struktúrákból* megkapni valamely meghatározott társadalmi alakulat *fejlődéstörvényét*, ami ti. a történelmi materializmus célja? Itt van nyilvánvalóan a nehézség veleje: vajon a dialektika, a fejlődés logikája lefordítható-e lényegének elvesztése nélkül a strukturális konceptualizáció nyelvére, amely minden jel szerint a változatlanság logikája körébe tartozik? Godelier nyílt sisakkal néz szembe a nehézséggel: „Ez az általános eljárás, amely a struktúra meghatározásáról tér át genézisének vizsgálatára, a jelek szerint olyan akadályba ütközik, amelyet maga Marx emelt. Mert hogyan is egyeztessük össze azt a hipotézist, miszerint valamely rendszerben belső ellentmondások jelennek meg, azzal a tétellel, hogy ennek a rendszernek a működése szükségszerűen *reprodukálja* működésének feltételeit?”¹⁹ Godelier a három alábbi tétel szorosan összefüggő sorát javasolja megoldásként:

A) „Mi egy gazdasági rendszer Marx szerint?”²⁰ Lényegét tekintve „két, egymásra vissza nem vezethető struktúrának, a termelőerőknek és a termelési viszonyoknak a kombinációja”.²¹ Tehát nemcsak a termelési viszonyokat kell *struktúrának* tekinteni — ez magától értetődik —, hanem a termelőerőket is. Ez a két struktúra azonban egymásra *vissza nem vezethető*. Godelier nyomatékosan hangsúlyozza ezt a mozzanatot: „A termelőerők a

¹⁵ Uo. 832. o.

¹⁶ Uo. 837. o.

¹⁷ Uo. 839. o.

¹⁸ Uo. 843. o.

¹⁹ Uo. 840. o.

²⁰ Uo. 829. o.

²¹ Uo.

termelési viszonyoktól *tökéletesen különböző* és azokra *vissza nem vezethető* valóságot alkotnak.”²² Menjünk tovább: míg a tőkés termelési viszonyok jellemző ellentmondása, vagyis a tőkésosztály és a munkásosztály közötti ellentmondás a *struktúra belső ellentmondása*,²³ a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondása — ha fellép —, „nem egy struktúrában belüli, hanem *két struktúra közötti* ellentmondás”,²⁴ hiszen ez a két struktúra egymásra nem vezethető vissza, s így nem képeznek valóságos *egységet*. Ez a második ellentmondás tehát nem tekinthető belsőnek. Sőt, bizonyos szempontból egyenesen *külső ellentmondásnak* kellene nevezni, mert a termelőerők struktúrája a termelési viszonyokhoz képest „külső struktúraként” jelenik meg.²⁵ Ezek szerint a történelmi materializmus az ellentmondásnak nem *egy*, hanem *két fogalmán* nyugszik, s ezek mélységesen különböznek egymástól. Az egyik volna a belső ellentmondás fogalma (a klasszikus dialektikus fogalom), a másik a két egymásra vissza nem vezethető struktúra ellentmondásának fogalma („külső” ellentmondás) — egy *új* fogalom, amelyet eddig nem vettünk megfelelően észre, amely Marxnál és Engelsnél sehol sem jelenik meg explicité,²⁶ amely azonban kézzelfoghatóan és világosan áll előttünk, ha strukturalista módon újra olvassuk a *Tőkét*.

A struktúra invarianciája és az ugrásszerű fejlődés

B) De nemcsak erről van szó. Az antagonisztikus osztályok közötti ellentmondást, a termelési viszonyoknak ezt a *belső* ellentmondását az jellemzi, hogy „eredendő abban az értelemben, hogy kezdettől fogva jelen van és a rendszer eltűnéséig megmarad”;²⁷ mihelyt léteznek tőkés termelési viszonyok, létezik a tőkésosztály és a munkásosztály ellentmondása. Ezzel szemben a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás, ez a *két struktúra közötti*, nem pedig egy struktúrában belüli ellentmondás — amely egyben az „alapvető” ellentmondás, „mert ennek kell magyarázatot adnia a kapitalizmus fejlődésére és megszűnésének szükségszerűségére”²⁸ — *nem eredendő*, azaz nincs jelen a rendszerben kezdettől fogva, hanem *megjelenik* „a fejlődésnek egy bizonyos szakaszában”, a rendszernek „egy bizonyos érettségi fokán”. Mi több: a fejlődés első szakaszaiban „a tőkés termelési viszonyok nemhogy ellentmondanak a termelőerők fejlődésének, hanem éppenséggel ösztönzik azt és rohamosan hajtják előre”;²⁹ „Következésképpen a tőkés termelési mód alapvető ellentmondása e termelési mód fejlődéséből *született*, s nem fogható fel úgy, mint egy a rendszerben *kezdetlenül fogva* jelenlevő ellentmondás kibontakozása.”³⁰

C) Hogyan kell felfogni ebben az esetben ennek a két ellentmondásnak a fejlődési módját? Az osztályok közötti — belső és eredendő — ellentmondás

²² Uo. 853. o.

²³ Uo. 846. o.

²⁴ Uo. 847. o.

²⁵ M. Godelier: *Remarques...* 234. o.

²⁶ M. Godelier: *Système...* 856. o.

²⁷ Uo. 846. o.

²⁸ Uo. 847. o.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo. 848. o.

újratermeli magát anélkül, hogy saját magában meglelné megoldásának döntő feltételeit: „a termelési viszonyokon belüli osztályellentmondások ‚felforrhatnak’, ez azonban nem vezet feltétlenül megoldásra, ha nem fejlődnek a termelőerők (ezzel szemben lehetséges a szociális konfliktusok ciklikus újratermelődése, a stagnálás stb.)”.³¹ Más szóval, és itt a döntő pont, „*valamely belső ellentmondásnak a megoldása nem belső*”,³² „a megoldást szükségszerűen egy külső struktúra közvetíti (a termelőerők)”.³³ „Marxnál a termelési viszonyok struktúráján belüli ellentmondás megoldását nem pusztán ennek az ellentmondásnak a belső fejlődése hozza meg. A megoldás feltételei többségükben ezen az ellentmondáson kívül vannak, és nem vezethetők vissza ennek tartalmára”.³⁴ Ami a második ellentmondást, a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondást illeti, amely sem nem belső, sem nem eredendő, ez az egyik struktúrának, a termelőerőknek a fejlődésében leli meg a szükséges feltételeket a megoldáshoz, azaz a másik struktúrának, a termelési viszonyoknak az átalakításához: „ennek a második ellentmondásnak az a megoldása, hogy megváltozik a termelési viszonyoknak a struktúrája avégett, hogy *összhangba kerüljön a termelőerők struktúrájával*”, más szóval: megszüntetik a termelési eszközök magántulajdonát, és ez szünteti meg „a tőkés termelési viszonyok belső *ellentmondásának alapját magát*”. „Ez azonban csak a termelőerők fejlettségének egy bizonyos pontján lehetséges.”³⁵ Amíg tehát a termelési viszonyok *invariáns* struktúrája *összeegyeztethető* a termelőerők struktúrájával, addig az előbbi ciklikusan újratermeli önmagát, tekintve, hogy specifikus belső ellentmondása, az osztályok közötti ellentmondás, nem lelheti meg önmagában megoldásának döntő feltételeit. Ezzel szemben amikor a termelési viszonyok struktúrája *összeegyeztethetlenné* vált a termelőerők módosult struktúrájával, a fejlődés elérkezett az *invariancia határára*, és a struktúrának szét kell robbania, hogy átadja a helyét a termelési viszonyok új invariáns struktúrájának, amely összeegyeztethető a termelőerők új struktúrájával. Következésképpen „az, ahogyan Marx a struktúrák közötti ellentmondás alapvető fogalmát elemzi, közvetlenül hozzákapcsolható a legmodernebb tudományos gyakorlatához”.³⁶ „Valamely ellentmondás megjelenése ilyenformán nem lenne egyéb, mint egy határ, egy küszöb megjelenése valamely struktúra invarianciájának feltételei számára. A határon túl a struktúrának meg kell változnia.”³⁷

Látjuk, mi a javasolt megoldás. Azt kérdeztük, hogy a dialektika — a fejlődés logikája — hogyan fordítható le lényegének elvesztése nélkül a strukturális konceptualizáció nyelvére, amely a változatlanság logikájának körébe látszik tartozni. Maurice Godelier válasza: hogy strukturálisan értelmezhesük a diakróniát, szükséges és elégséges annak a tétélezése, hogy a dialektikus fejlődés nem magának a struktúrának a belsejéből ered, hanem abból, hogy megbomlik egy másik struktúrával való külső megfelelése, és hogy ez az eltolódás egy bizonyos ponton átlépi a két struktúra összeegyeztethetőségének határait. *A struktúra belső, de a fejlődés hajtóereje külső*. Így sikerült volna

³¹ *Uo.* 853. o.

³² M. Godelier: *Remarques...* 234. o.

³³ *Uo.* 235. o.

³⁴ M. Godelier: *Système...* 853. o.

³⁵ *Uo.*

³⁶ *Uo.* 857. o.

³⁷ *Uo.* 858. o.

összeegyeztetni egyfelől a *struktúra invarianciáját*, amit a szinkronia strukturális koncepciója követel, másfelől az *ugrásszerű fejlődést*, amit a diakronia dialektikus koncepciója követel. Ez a megoldás kétségkívül összhangban van a strukturalizmus leglényegesebb elveivel, különösen a szinkronikus és a diakronikus alapvető jellegű megkülönböztetésével, az előbbinek a másodikkal szembeni abszolút módszertani elsőbbségével, a struktúra specifikus invarianciájának tanával. *A legcsekélyebb mértékben sem követeli* a strukturális módszer módosítását abban az alakjában, ahogyan például Lévi-Strauss definiálja és gyakorolja. De vajon összeegyeztethető-e a marxista dialektika leglényegesebb elveivel is? Ezen a ponton áll vagy bukik a javasolt megoldás helytállása. Alaposabban kell szemügyre vennünk a dolgot: erre int maga az a tény, hogy Godelier szerint ezt a megoldást csak akkor tudjuk fogalmilag átfogni, ha „Marx műveit megszabadítjuk a bennük rejlő kétértelműségektől és a hamisításoktól”.³⁸

Mondjuk meg mindenekelőtt, hogy a javasolt megoldás egy alapvető pontban látszólag megegyezik magának Marxnak ismételt nyilatkozataival. Marx ugyanis sok helyütt mintha valóban úgy vélné, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás csak a fejlődésnek egy meghatározott szakaszában lép fel, s a forradalmi ugrás annak a következménye, hogy a fejlődés elérte összeegyeztethetőségük határát. Godelier a többi közt két helyet idéz a *Tőke* harmadik kötetéből. Más ilyen megfogalmazásokat is találhatunk, például az I. kötetnek a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájáról szóló fejezetében. Hasonló megfogalmazásai Engelsnek is vannak, nevezetesen az *Anti-Dühring* harmadik részének igen fontos második fejezetében. De még egyszerűbben, nem elegendő-e arra a helyre hivatkozni, ahol Marx a legklasszikusabb formában fejti ki a történelmi materializmus elveit? „Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal... Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be.”³⁹ Úgy látszik tehát, hogy igenis maga a marxizmus ad alapot ahhoz, hogy az ellentmondás forradalmi – dialektikus – megoldásáégy invariáns struktúra szétrobbanásávalazonosítsuk, mely annak következtében áll be, hogy egy másik struktúrával való külső összeegyeztethetősége eljutott a végső határára.

Az osztályharcnak mint hajtóerőnek a szerepe

És mégis – hogy a legszembeötlőbb pontokon kezdjük –, a társadalmi alakulat fejlődésére vonatkozó dialektikus elemzést és strukturális elemzést csak úgy sikerült egybeolvasztani, hogy kiküszöböltek egy elemet, mégpedig egy elvileg és ténybelileg egyaránt annyira fontos, az elméleti és a gyakorlati marxizmusban egyaránt annyira középponti elemet, hogy véleményem szerint lehetetlen a kapott eredményt ténylegesen kielégítőnek tekinteni. Ez az elem – amelyet Godelier nemcsak elspórol a maga sémájában, hanem amelynek problémája megoldásához, még *elméleti helyét is el kell tüntetnie* – az *osztályharc előrehajtó szerepe a forradalmi átalakulásban*. Hiszen talán nem kell emlé-

³⁸ *Uo.* 864. o.

³⁹ Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó.* In: *MEM* 13. köt. Bp. 1965. 6. o.

keztetni arra, hogy a marxizmus minden, csak nem *ökonómiai fatalizmus*. Kétségtelenül igaz, hogy a szocialista forradalomnak általános szabályként objektív előfeltételei vannak, amelyek végső soron a termelőerők előrehaladásától függenek, attól, hogy elérjenek egy bizonyos pontot, amikor már nem férnek meg tőkés burkukban; mert a marxizmus nem is valamiféle idealista voluntarizmus. A marxizmus azonban azt is mondja — elméletileg és gyakorlatilag egyaránt —, hogy bár az ellentmondás forradalmi megoldásának *objektív feltételei* vannak, *magá a megoldás* egyáltalán nem a termelőerők növekedésének automatikus eredménye, hanem a munkásosztály és szövetségesei forradalmi cselekvésének terméke, vagyis a magukban a termelési viszonyokban levő ellentmondás *belső* fejlődésének a terméke. S ezért egy dolog azt mondani, hogy egy belső ellentmondás megoldása *feltételez* bizonyos számú külső feltételt — s gondolom, ez helyes és fontos dolog. De más dolog azt mondani, hogy „a belső ellentmondás megoldása *nem* belső”, vagyis eltávolítani a dialektikából azt, amit Lenin az ellentmondás „önmozgásának” nevezett⁴⁰ — s ebben az esetben sem többet, sem kevesebbet, mint az osztályharcot —; s ezzel eleve ellentmondásba kerülünk a marxizmussal. Ilyen körülmények között figyelmesen újra meg kell vizsgálnunk a C) pontot, majd visszafelé haladva szükségképpen kénytelenek leszünk lépésről lépésre újra vizsgálni a B) és A) pontot is, végül magának az egész vállalkozásnak, vagyis a strukturális módszer és a dialektikus módszer összeillesztésének kiinduló elveit.

C) Amikor Marx a *Kiáltvány* egyik joggal leghíresebb helyén azt írja, hogy „... az ipar haladása, amelynek az akarat nélküli és ellenállásra képtelen hordozója a burzsoázia, a munkásoknak a konkurencia okozta elszigetelődése helyébe a munkásoknak a társulás révén létrejövő forradalmi egyesülését állítja”, s hogy ilyenformán a burzsoázia „saját sírásóját termeli”,⁴¹ egy teljességgel alapvető jelentőségű dolgot állít, amelyre később is minduntalan visszatér. Nevezetesen, hogy a termelőerők növekedése nem egyszerűen *kívülről* ütközik a termelési viszonyokba, hanem egyben *belülről* is módosítja őket, s egyszerre teremti meg a termelési viszonyok átalakításának külső feltételeit és az *osztály-antagonizmus immanens megoldásának belső feltételeit*. Ez a *kettős* tétel (ellentétben Godelier-nak egyoldalúan a külsőre alapozó tételével) alkotja az alapját a *Tőke mindazon* helyeinek, ahol Marx a tőkés társadalom összmozgásával foglalkozik, így a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájáról szóló említett fejezetnek is. Marx itt kimutatja, hogy a kapitalizmus óriási méretekben váltja fel „a saját munkán nyugvó magántulajdont” „a tőkés magántulajdonnal”, „amely idegen... munka kizsákmányolásán nyugszik”, hogy „ez a kisajátítás maguknak a tőkés termelés belső törvényeinek játéka útján” megy végbe, amennyiben egyfelől folyik a tőkék centralizációja, másfelől „nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is”; úgy hogy „a tőkés termelési módból eredő tőkés elsajátítási mód, ennél fogva a tőkés magántulajdon, az első tagadása az egyéni, a saját munkán alapuló magántulajdonnak. De a tőkés termelés egy természeti folyamat szükségszerűségével létrehozza saját tagadását.

⁴⁰ Lásd Lenin: *A dialektika kérdéséhez*. In: Lenin: *Filozófiai füzetek*. Bp. 1961. 347—348. o.

⁴¹ Marx — Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa*. In: *MEM* 4. köt. 452. o.

Ez a tagadás tagadása.⁴² Ennél világosabban ki sem lehetne mutatni, hogy a tőkés termelési viszonyok egyáltalán nem pusztulnak el a termelőerők fejlődésével való egyszerű külső összeegyeztetlenségük folytán, hanem, amint Engels írja egy helyen, „... a tőkés termelési mód azzal, hogy a népesség nagy többségét mindinkább átváltoztatja proletárokká, megteremti azt a hatalmat, mely e forradalmasítást, pusztulás terhe mellett, végrehajtani kényszerül”.⁴³ E termelési mód tehát *magában tartalmazza* a dialektikus megoldás belső rugóját, és ezt fejezi ki a tagadás tagadásának gondolata.

Amikor erről a témáról van szó, Marxnak ezt a passzusát semmiképpen sem lehet hallgatással mellőzni. És Godelier idézi is tanulmányában, de csak azért, hogy „Marx és Engels kétértelmű megfogalmazásainak” kategóriájába sorolja, hogy kijelentse, hogy ez Marx részéről „csak afféle metafora, szólásmód”.⁴⁴ Meg kell mondanom, hogy az a könnyedség, amellyel Godelier kijelenti, hogy itt csak Marx „kétértelműségeiből” eredő látszat-problémáról van szó, az én szememben nagy könnyelműség akkor, amikor valaki ilyen súlyos nehézséggel kerül szembe már munkahipotézisének felállításakor, annál is inkább, minthogy ezt a nehézséget nem valamilyen elszigetelt és kétes passzus támasztja, hanem a *Tőke* egyik központi jelentőségű fejezetének egész építménye, s egy olyan fejezeté, amely csak továbbfejleszt egy az egész érett marxizmuson – pontosan ugyanezeknek a kifejezéseknek az alakjában – vörös fonálként végighúzódo tételt, kezdve a *Filozófia nyomorúságán* és a *Kiáltványon*. Olyannyira, hogy ha egy ilyen passzus, mint a fenti, mindössze „szólásmód”, vagyis ha azt a tételt, amely szerint a termelési viszonyok belső ellentmondását – bár kétségtelenül a termelőerők színvonalának meghatározott objektív feltételei között – de végső soron mindenképpen az *osztályharc oldja meg a termelési viszonyokon belül*, ha ezt a tételt levegőbe beszélésnek kell tekinteni, akkor azt kell mondani, hogy az egész *Tőke*, úgy, ahogyan van, egyetlen hatalmas metafora. Mert – és ezt a mozzanatot szerintem a *Tőke* „strukturálista újraolvasásának” jelenlegi áramlata túlságosan gyakran lebecsüli, és talán éppen ebből kiindulva lehetne magyarázatot kapni elméleti antihumanizmusára – Marx elképzelése szerint az egész munkának, ha sikerült volna befejeznie, elméletileg és gyakorlatilag az osztályharcba kellett volna torkollnia. Pontosán erre hívja fel a figyelmet Engels is a III. kötet előszavában: Marx az utolsó fejezetben akarta tárgyalni „... az osztályok létevel szükségképpen adott osztályharcot, mint a kapitalista korszaknak a valóságban előttünk álló eredményét”.⁴⁵ Maga Marx, Engelsnek írt 1868 április 30-i igen fontos levelében, ahol a profitráta kérdésének szemszögéből ismerteti munkája egészének tervezetét, ezt így fejezi be: „... befejezésül az *osztályharc*, amelyben ez a folyamat feloldódik és az egész szemét megszűnik...”.⁴⁶ Nos, amennyiben – mint ez mindebből világosan következik – az osztályharc a *kifejlet*, akkor hogyan lehet azt állítani a *marxizmus álláspontján állva*, hogy a tőkés termelési viszonyok ellentmondása nem találja meg önmagában megoldásának döntő feltételeit?

⁴² Marx: *A tőke*. I. köt. MEM. 23. köt. Bp. 1967. 711–713. o.

⁴³ Engels: *Eugen Dühring ur tudomány-forradalmasítása*. In: MEM 20. köt. Bp. 1963. 275. o.

⁴⁴ M. Godelier: *Système* . . . 856. és 857. o.

⁴⁵ Lásd Marx: *A tőke*. III. köt. Szikra 1951. 15. o.

⁴⁶ Marx – Engels: *Válogatott levelek*. Szikra 1950. 241. o.

Dialektika és határ

Menjünk tovább. Nemcsak a termelési viszonyok belső ellentmondásának megoldása mutatkozik alapvetően belsőnek, hanem ráadásul, ha igaz is az, hogy ez a megoldás ugyanakkor a termelőerők fejlettsége által *feltételezett*, *nem kevésbé igaz ennek a fordítottja is* (és ebben a pillanatban máris kétségessé válik a „két struktúra”, a termelőerők és a termelési viszonyok „tökéletes különbözőségének”, egymásra való „visszavezethetetlenségének” posztulátuma). Godelier ugyanis, tételéhez ragaszkodva, nemcsak abban az értelemben hallgat az osztályharc szerepéről, amennyiben az osztályharcban oldódik meg a tőkés termelési viszonyok ellentmondása, hanem abban az értelemben is, hogy az osztályharc a másik, a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás megoldásának is döntő feltétele. Azt olvassuk, hogy a termelőerők fejlődése a szocialista forradalom meghatározó feltétele. Ez persze nem helytelen, feltéve, ha figyelembe vesszük — ami alapvetően fontos — az osztályharc szerepével kapcsolatos fenti megjegyzést. Mindazonáltal ez csak a kérdés egyik fele. Mert a szocialista forradalom a maga részéről döntő feltételévé válik annak, hogy maguk a termelőerők felszabaduljanak. Erre utal Engels is az *Anti-Dühring* már idézett fejezetében, így foglalva össze a fejlődés utolsó szakaszát: „*Proletár forradalom*, az ellentmondások feloldása: a proletariátus megragadja a közhatalmat és e hatalom erejével a burzsoázia kezéből kisikló társadalmi termelési eszközöket köztulajdonná változtatja. Ezzel az aktussal megszabadítja a termelési eszközöket eddigi tőketulajdonságuktól és teljes szabadságot ad társadalmi jellegüknek az érvényrejutáshoz.”⁴⁷ Ilymódon a végigvitt osztályharc — melynek alapja vitathatatlanul a termelési viszonyok belső ellentmondása — úgy jelenik meg, mint *maga a feltétele* annak, hogy a termelőerők egy bizonyos *határon* túl továbbfejlődjenek.

Mi több: ez a *határ*, amelyből Godelier sémája lényegében afféle *deus ex machinát* csinál, korántsem valamilyen egyszerű, egyöntetű, változatlan mozzanat, amelyet elvontan determinálnának a „strukturális összeegyeztethetőség törvényei”, s főleg amelyet egyoldalúan rögzítene a termelőerők fejlettségi színvonala. A valóságban, ha igaz is az, hogy *a forradalmi töréspontot* tágabb értelemben a termelőerők növekedése determinálja, a maga konkrétságában elsősorban az osztályharc folyása rögzíti, vagyis éppen a termelési viszonyok belső ellentmondásának fejlődése. Így például Engels, szintén a már idézett fejezetben, miután rámutatott arra, hogy az osztályok megszüntetésének „a termelés fejlődésének egy olyan magas foka az előfeltétele,” amelyen a kapitalizmus „nemcsak feleslegessé, hanem . . . a fejlődés akadályává is lett”, mindjárt hozzá is tette: „Ezt a pontot most elértük.” A szocializmus lehetősége „. . . most először létezik, de *létezik*”.⁴⁸ Ezt több mint száz esztendővel ezelőtt írták le, vagyis a marxizmus megalapítói szemében — legalábbis az előrehaladott tőkés országokban — a termelőerők fejlődése már a XIX. század utolsó harmadában *elérte* azt a határt, amelyen a szocialista forradalom már *objektíve lehetséges*. Még inkább ez a helyzet a XX. század utolsó harmadában, s tekintettel a szocialista tábor fennállására és erejére, már nem is csak a legfejlettebb tőkésországokban. Mi akadályozta

⁴⁷ Engels: *id. mű.* 280. o.

⁴⁸ *Uo.* 277. és 278. o.

hát eddig jónéhány országban, hogy ez az objektív lehetőség történetileg realizálódik? Nem a termelőerők fejlettségének viszonylagos elégtelensége, hanem a forradalmi osztályerők koncentráltóságának a konzervatív oldalhoz viszonyított elégtelensége. Godelier azt írja, hogy amíg a termelőerők megkívánt színvonalát el nem értük, „a termelési viszonyokon belüli osztályellentmondások „forrhatnak” ugyan, ebből azonban nem születik meg feltétlenül a megoldás”. De, korunkban a valóság, a kiáltó valóság ennek éppen a *fordítottja*: amíg az osztályharc el nem jut a forradalmi áttörésig, azok az ellentmondások, amelyeket a tőkés viszonyok táplálnak a termelőerőkön belül, „forrhatnak” ugyan, ebből azonban nem születik meg feltétlenül a megoldás. Godelier tétele azonban nemcsak elméletileg elfogadhatatlan, hanem gyakorlatilag is ártalmas, mert azt a veszélyt rejtj magában, hogy az ökonómiai fatalizmusból a politikai attentizmusba — a várakozás magatartásába — csap át, azaz sohanapjára halasztja el a forradalmi perspektívát. Vajon nem kelle-e ezzel kapcsolatban elgondolkodni azon, amit Lenin fejtett ki *Forradalmunkról* című írásában? Itt bírálja a kispolgárokat, akik azt, ami „... a döntő a marxizmusban, vagyis a marxizmus forradalmi dialektikáját, egyáltalán nem értették meg”. „A végletekig sablonos például az az érvelésük, amelyet a nyugat-európai szociáldemokrácia fejlődése idején szóról szóra bemagoltak, és amely abban áll, hogy mi nem értünk meg a szocializmusra, hogy a szocializmusnak nálunk — ahogy a közülük való „tudós” urak mondani szokták — nincsenek meg az objektív gazdasági előfeltételei. És egyiküknek sem jut eszébe, hogy feltegye magának a kérdést: ... Ha a szocializmus megteremtéséhez meghatározott kulturális színvonalra van szükség (bár senki sem tudja megmondani, hogy milyen ez a meghatározott „kulturális színvonal”, mert ez a színvonal különböző mindegyik nyugat-európai államban), akkor miért nem szabad nekünk azzal kezdeni, hogy előbb forradalmi úton kivívjuk e meghatározott színvonal előfeltételeit, s *az után*, már a munkás-paraszthatalom és a szovjet rend alapján induljunk el utolérni a többi népet? ... Milyen könyvekben olvasta ön, hogy a történelem megszokott rendjének ilyen módosulásai megengedhetetlenek vagy lehetetlenek?”⁴⁹

Foglaljuk össze az eddigieket. Godelier, hogy kiküszöbölhesse a belső ellentmondás belső megoldásának a strukturális módszerrel összeegyeztethetetlen gondolatát, kijelenti, hogy a társadalmi osztályok közötti ellentmondás nem tartalmazza *magában* megoldásának döntő feltételeit, hanem csak *magán kívül* találhatja meg azokat a termelőerők növekedésében. De azzal, hogy ilyen módon helyes gondolatokat elszigetel és megmerevít, elveti azokat a szó szoros értelmében alapvető marxista tételeket, amelyek szerint az osztályharcnak döntő jellegű előrehajtó szerepe van mind a termelési viszonyok átalakításában, mind maguknak a termelőerőknek a felszabadításában, vagyis pontosan azokat a tételeket, amelyeknek értelmében a társadalmi ellentmondások megoldása alapvetően belső jellegű, még ha feltétlenül közreműködnek is benne külső determinációk. Most már látjuk, miért van *szüksége* arra, hogy előre kimondja a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás *nem-eredendő* jellegét: ez ugyanis nem lehet nála dialektikus belső ellentmondás; hanem csak „strukturák-közti ellentmondás”, amely csupán egy *külső határ* vonalán áll elő. De mi a helyzet ezzel a nem-eredendő jelleggel?

⁴⁹ Lenin: *Forradalmunkról* (*N. Szuhanov feljegyzéseivel kapcsolatban*). *Művei*. 33. köt. Szikra 1953. 476., 478., 479., és 480. o.

Eredendő ellentmondás, az ellentmondás eredete

B) Godelier ennek alátámasztására meglepő érveléssel hozakodik elő: azt, hogy ez az ellentmondás nem eredendő, írja, vagyis, hogy „nincs jelen a rendszer kezdetétől fogva”, az bizonyítja, hogy „eredetileg a tőkés termelési viszonyok nemhogy ellentmondának a termelőerők fejlődésének, hanem éppenséggel ösztönzik ezt és rohamosan hajtják előre”.⁵⁰ Ezzel szemben, amikor az ellentmondás „felforr”, előállhat „a szociális konfliktusok ciklikus újratermelődése, stagnálása”.⁵¹ Ez a felfogás mind a kapitalizmus fejlődését, mind a dialektikus ellentmondást illetően tarthatatlan. Godelier-t követve ugyanis azt kellene mondani, hogy minél jobban kifejlődik a kapitalizmussal a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás, annál inkább a stagnálás tendenciáját mutatják a termelőerők, és megfordítva, a kapitalizmus legkorábbi szakaszaiban a termelőerők fejlődése azért volt olyan lendületes, mert *nem voltak* ellentmondásban a tőkés termelési viszonyokkal. Márpedig mindkét állítás téves. Az állammonopolista kapitalizmusban, ahol a termelőerők jellege és a termelési viszonyok struktúrája közötti ellentmondás minden eddiginél jobban kiéleződik, a termelőerők egészben véve mégis gyors ütemben fejlődnek, sőt gyorsabban, mint más korokban, amikor pedig ez az ellentmondás sokkal kevésbé volt érett. S másfelől nem állja ki a kritikát az a gondolat sem, hogy a kapitalizmus fejlődésének első szakaszaiban nem volt semmiféle ellentmondás termelőerők és termelési viszonyok között. Valójában a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok közötti viszony *kezdetől fogva ellentmondásos* volt, ami egyáltalán nem azt jelenti, hogy a kapitalizmus gátolja a termelőerők fejlődését, hanem hogy *ellentmondásos fejlődést* kényszerít rájuk. A *Tőké*ben Marx *egész* elemzése pontosan annak bebizonyítására irányul, hogy a tőkés termelés *elvé* nem a termelőerők fejlesztése *önmagukért*, hanem az értéktöbblet termelése, a tőke értékesítése, hogy a kapitalizmus, mint azt már a *Filozófia nyomorúsága* is oly pompásan megfogalmazza, *ugyanazon viszonyok között egyszerre fejleszti és béklyózza a termelőerőket*.⁵² Amihez a *Tőke* hozzátéשי, hogy a kapitalizmus a termelési folyamat *technikáját* mindig csak azáltal fejleszti, hogy „egyúttal aláássa minden gazdagság kútforrását: a földet és a munkát”.⁵³

Tény és való — már fentebb említettem —, hogy itt-ott olyan megfogalmazásokra is bukkanunk Marxnál és Engelsnél, amelyek mintha azt a gondolatot támogatnák, hogy az ellentmondás csak a kapitalizmus fejlettségének egy bizonyos fokán jelenik meg. Ezek azonban, ha nem tévedek, kivétel nélkül csak lerövidített megfogalmazások, amelyek előszavakban vagy összegező jellegű utószavakban szerepelnek, és amelyeket nem szabad elszakítani a teljesebb és tökéletesen világos elemzésektől. Így például Engels az *Anti-Dühring* már idézett fejezetének elején azt írja, hogy a nagyipar konfliktusba kerül „a maga teljesebb kialakulásával azokkal a korlátokkal, amelyek közé a tőkés termelési mód beszorítva tartja”.⁵⁴ De ez csak a bevezető fejtegetés. Mit mutat a kifejtés a maga egészében? Azt, hogy „a társadalmi termelés és a tőkés elsajátítás közti ellentmondás... eredeténél fogva immanens

⁵⁰ Maurice Godelier: *Système...* 847. o.

⁵¹ *Uo.* 853. o.

⁵² Marx: *A filozófia nyomorúsága. MEM.* 4. köt. 135. o.

⁵³ Marx: *A tőke* I. köt. Id. Kiad. 472. o.

⁵⁴ Engels: *id. mű.* 263. o.

ellentmondása a tőkés termelési módnak”,⁵⁵ hogy egyáltalán nem a nagyipar teremtí meg az ellentmondást, hanem „kiáltó ellentétekké fejlesztette a tőkés termelési módban szunnyadó ellentmondásokat”,⁵⁶ hogy „...ebben az ellentmondásban, amely az új termelési módnak tőkés jellegét adja, *csirájában benne rejlik már a jelenkor egész összeütközése*”⁵⁷. Röviden, kimutatja, mint azt 1892 szeptember 22-i, Danielsonnak írott levelében is megállapítja, hogy „...a tőkés termelés, átmeneti gazdasági fázis lévén, tele van benső ellentmondásokkal, amelyek abban a mértékben fejlődnek ki és válnak nyilvánvalóvá, amelyben maga a tőkés termelés kifejlődik”.⁵⁸ Így tehát a tőkés termelési mód immanens ellentmondása igenis eredendő ellentmondás, de csak egy bizonyos fejlődési fokon mutatkozik meg látható összeütközések alakjában, és az említett lerövidítést megfogalmazásokban erről van szó. Godelier hibája itt először is az, hogy nemlétezőnek tételez egy olyan ellentmondást, amely csupán még nem nyilvánul meg látható módon. Ez a tévedés véleményem szerint rendkívül érdekes elméletileg éppen annak a tisztázása szempontjából, hogy valójában hogyan viszonylik egymáshoz a strukturális módszer és a dialektikus módszer. Ez az álláspont egyben annak a feltételezését is jelenti, mintha az ellentmondás egész egyszerűen a fejlődés akadálya lenne. Ez az ára annak, ha valaki hű akar maradni a strukturális módszer elveihez: az „ellentmondás” ekkor egyszerűen egy külső határba való beleütközés. Ezzel szemben a dialektikus felfogásban az ellentmondás nem valamiféle külső akadály, hanem igenis a fejlődés belső hajtóereje. Godelier, minthogy elvetette ezt az alapvető marxista tételt, kénytelen a nyilvánvaló tényekkel dacolva kijelenteni, hogy amikor a termelőerők fejlődnek, *elvileg nem lehetnek* ellentmondásban a termelési viszonyokkal, ahol pedig ez az ellentmondás napvilágra került, *többé nem lehet szó* a termelőerők fejlődéséről, Pontosan erre az elvileg téves nézetre utalt Lenin *A kapitalizmus fejlődése* c. munkájában is: „A termelés határtalan bővítésére irányuló törekvés és a fogyasztás korlátozottsága közötti ellentmondás — nem egyetlen ellentmondása a kapitalizmusnak, amely egyáltalán nem is lehet meg és nem fejlődhetik ellentmondások nélkül. A kapitalizmus ellentmondásai arról tanúskodnak, hogy a kapitalizmus történelmileg átmeneti jellegű, megmagyarázzák felbomlásának és egy magasabb formába való átalakulásának feltételeit és okait, — de egyáltalán nem zárják ki sem a kapitalizmus lehetőségét, sem haladó voltát a társadalmi gazdaság megelőző rendszereihez viszonyítva”.⁵⁹

A) Ezzel visszajutunk ahhoz, ami ennek a tételnek, a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás nem-eredendő jellegének logikai alapját alkotja, vagyis, mint láttuk, ahhoz a gondolathoz, amely szerint ez nem egy *strukturán belüli* ellentmondás, hanem *két struktúra viszonyával* függ össze — amely viszony ebben a pillanatban nyilván nem *egységként* van felfogva, hiszen akkor az ellentmondás belső típusú volna. Arról a gondolatról van itt szó, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok két „tökéletesen különböző” és „egymásra vissza nem vezethető” struktúrát jelentenek.⁶⁰ Nos, marxista nézőpontból ez a gondolat sem fogadható el. Igaz, hogy Marx

⁵⁵ Uo. 269. o.

⁵⁶ Uo. 260. o.

⁵⁷ Uo. 266. o.

⁵⁸ Marx — Engels: *Levelek „A tőké”-ről*. Szikra, 1956. 316. o.

⁵⁹ Lenin: *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. Szikra, 1949. 40. o.

⁶⁰ M. Godelier: *Système ...* 853. o.

sohasem azonosítja a termelőerőket és a termelési viszonyokat, hanem *valóban különbözőnek* tekinti őket, de *dialektikus értelemben* különbözőnek, vagyis *egy egységen belül, a termelési módon belül* különbözőnek. A történelmi materializmusnak ez a középponti fogalma, a termelési mód, gyakorlatilag nem fordul elő Godelier tanulmányában, és nagyon is érthető, miért: ebből a fogalomból ugyanis világosan kiderül, hogy Marx szemében a termelőerők és a termelési viszonyok, ez a két *különböző* valóság, *alapvetően egységet* alkotnak. „A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel”⁶¹ — olvassuk már a *Filozófia nyomorúságában*. Márpedig ha *szorosan összefüggnek*, nem pedig *tökéletesen különbözők*, röviden, ha egységet alkotnak, ez csak azért lehet így, mert viszonyuk egy *belső dialektikából* fakad, mint azt Marx a *Bevezetésben* megjegyzi: „A termelőerő (termelési eszköz) és termelési viszony fogalmainak dialektikája olyan dialektika, melynek határai megállapítandók, és amely nem szünteti meg a reális különbséget.”⁶² Godelier beéri azzal a megállapítással, hogy ez „két struktúra” „tökéletesen különböző”, de figyelmen kívül hagyja mélyreható és sokoldalú kölcsönös áthatásukat. Kivált semmit sem mond arról, hogy a termelési *viszonyok* egyik oldala, a munkásosztály, egyben a legfőbb termelőerő. Márpedig ez döntő fontosságú, mert ez már egymaga kizárja, hogy minden további nélkül különválasszuk, sőt ellentétbe állítsuk — mint azt Godelier teszi — a tőkésosztály és a munkásosztály közötti belső ellentmondást, s a termelőerők és a termelési viszonyok közötti „külső” ellentmondást, hiszen ez elleplezné az osztályharc centrális mozgó szerepét. Elvégre Engels világosan rámutatott az *Anti-Dühringben*, hogy „... a társadalmi termelés és a tőkés elszajátítás közötti ellentmondás a proletariátus és a burzsoázia ellentétéként kerül napvilágra”,⁶³ vagyis nemcsak mindkét ellentmondás belső jellegű, hanem még *át is hatják egymást*. Látjuk, hogy ha az egyes egységeken belüli ellentmondások dialektikáját felcseréljük a tökéletesen különböző struktúrák közötti külsőleges viszonyok elméletével, ez magának a történelmi materializmusnak az alapjait érinti; mert végső soron így az történik, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közötti szükségszerű összhang törvénye, az egész marxista társadalomtudomány sarkköve, többé nem a fejlődés legmélyebb belső szükségszerűségét fejezi ki, és nem határozza meg többé funkcionálisan, állandó jelleggel és belülről, a társadalom valamennyi többi ellentmondását; nem egyéb többé, mint a társadalmi viszonyok külsőleges és időszakosan működő kilövellésének mechanizmusa, amely a társadalmi viszonyok belső életétől idegen marad.⁶⁴

A strukturális módszer és a dialektikus módszer lényegbeli különbsége

Milyen ideiglenes mérleget tudunk hát felállítani? Godelier elméletileg igen nagy érdeklődésre számot tartó munkája arra irányult, hogy szuperponálja a strukturális módszert és a dialektikus módszert a történelmi materializmus területén abból a célból, hogy előállítsa a diakronia strukturális

⁶¹ Marx: *A filozófia nyomorúsága*. Id. kiad. 125. o.

⁶² Marx: *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. MEM 13. köt. 174. o.

⁶³ Engels: *id. mű* 267. o.

⁶⁴ Véleményem szerint ez az egész elemzés minden további nélkül Balibar igen hasonló nézeteire is érvényes. Lásd E. Balibar: *Lire le Capital*. Maspero, 1965. II. köt. különösen 291–324. o.

tudományát, más szóval a dialektika strukturális változatát. Am azt láttuk, hogy a vállalkozás olyan alapvető torzításokat és csonkításokat eredményezett a történelmi materializmusban, hogy strukturális kifejezéssel azt kellene mondani, hogy Godelier messze túllépte a történelmi materializmus *strukturájának invariancia-határát*: a történelmi materializmus minőségileg megváltozva került ki a munkából. Valamennyi alapfogalmán többé-kevébé *erőszakot követtek el*, sőt némelyiket ki is iktatták, például a termelési módnak vagy az osztályharc mozgató szerepének fogalmát. Ezért véleményem szerint a *dialektika strukturalizálásának* kísérlete minden kétséget kizárólag elméleti zsákutca. És ilyen körülmények között a strukturális módszer és a dialektikus módszer viszonyának kérdésében egy hipotézist máris eleve kizártnak kell tekintenünk, ti. azt, hogy a strukturális módszer *fuzionálhatna* a dialektikával, megtermékenyítve azt; a kettő között ugyanis *lényegbeli különbség* van. Hogy pontosan meghatározhassuk ezt a lényegbeli különbséget, elegendő a maguk összességében szemügyre venni azokat a torzulásokat, amelyeket a strukturális művelet okozott a dialektikának. Elég könnyű összegezni őket: a dialektikus elmélet azt állítja, hogy az ellentmondás struktúrája nemcsak belsőleg változékony, hanem ez képezi a változás mozgató folyamatát, amelyből a fejlődés immanens szükségszerűsége fakad; ennek helyébe a strukturális változat egy magában véve invariáns struktúrát állít, ahol az ellentétek oldalak mozdulatlan komplementaritása helyettesíti a motor szerepét játszó ellentmondást, s az ugrásszerű mozgás forrását azokban a külső határokbán véli felfedezni, amelyeken az adott struktúra hozzá képest külsőleges más struktúrákba ütközik. Mindent összevéve, a dialektika egész önmozgását vetik el, és még csak nem is annak az elvnek a következtében, amely a szinkronikusnak a diakronikussal szembeni *elsőbbségét* hirdeti, hanem legfőképpen azzal, hogy *szétválasztják* ezt a két szempontot, holott a dialektika alapja a struktúra és a folyamat *azonosítása*. És ezért „a diakrónia strukturális tudománya” pontosan azt szalasztja el, amit még kellene ragadni: *a fejlődés konkrét logikáját*. Minthogy a belső struktúrát nem folyamatszerűen fogják fel, a diakrónia és a szinkrónia legfeljebb külsőleg vonatkozik egymásra, de mélységesen idegen marad egymástól. A képeknek a valóság mozgását reprodukáló mozgóképszerű összefolyásától visszaesünk az állóképek szaggatott sorához. Elveszett a dialektika lelke.

Mielőtt levonnánk a fentiekből véleményem szerint adódó következtetéseket, szeretném megmutatni, hogy a dialektika strukturális változatának kidolgozására irányuló kísérlet általánosabb következményeket is eredményez, bizonyos összefüggő kihatásai vannak, amelyeket itt részletesen semmiképpen sem vizsgálhatunk (mindegyik maga is külön tanulmányt igényelne), amelyek azonban elméletileg nyilvánvalóan fontosak, mert még világosabban érzékeltetik a két módszer egymáshoz való viszonyának természetét.

1. Godelier a tanulmánya elején azzal igazolja a dialektika strukturális változatára irányuló munka jogosultságát, hogy, mint írja, mind Marx, mind a modern strukturalizmus „teljes mértékben elvet . . . minden olyan felfogást, amely valamely rendszer történeti vizsgálatának elsőbbséget ad strukturális vizsgálatával szemben”.⁶⁵ Ezzel egyetlen csapással véli megoldani azt a roppant kérdést, hogy hogyan viszonylik egymáshoz a logikai szempont és a történeti szempont a *Tőke* módszerében és általában a marxista dialekti-

⁶⁵ M. Godelier: *Système . . .* 843. o.

kában. És úgy válaszolja meg, hogy az eredmény, még ha ma a strukturalizmus hatása alatt néhány marxista kutató elfogadja is, mindennek tekintetű, csak éppenséggel nem egy bebizonyított igazságnak. Godelier ezt a tételt már 1960-ban az *Économie et politique* c. folyóiratban közzétett cikkeiben is lefektette. Paul Boccara azóta tökéletesen helytálló módon válaszolta neki,⁶⁶ hogy amikor Marxnak a *Tőkében* alkalmazott módszerét úgy jellemezzük, hogy ott állítólag a logikai szempont alapvető elsőbbséget élvez a történeti szemponttal szemben, valójában éppen szembekerülünk Marxszal. Kétségtelen, hogy a *Tőkében* a kategóriák sorrendje távolról sem felel meg mindig a valóságos történeti sorrendnek, sőt nem egyszer éppen ennek fordítottja, valahányszor Marx a fogalmak és a formák belső összefüggését, a rendszer működését akarja felmutatni. Ebben az értelemben teljesen jogos és fontos is, hogy bíráljuk a dialektikus módszer mindennemű hisztoricista felfogását. Ezzel azonban végeredményben nem mondtuk egyebet, mint hogy a *Tőke* nem egy gazdaságtörténeti munka, a szó banális értelmében, hanem gazdaság-elméleti munka, s a benne érvényesülő dialektikának semmi köze valamiféle empirista kronológiához. Ezt elismerve, még fontosabb világosan látni nemcsak azt, hogy sok esetben — mint azt maga Marx is jelzi a *Bevezetésben*⁶⁷ — a legegyszerűbbtől a legbonyolultabb felé haladó absztrakt gondolkodás menete *meg is felelhet* a valóságos történeti folyamatnak, és effektíve megfelel neki; hanem azt is — és főleg azt —, hogy még ott is, ahol a *kifejtés sorrendjében* nem felel meg neki, az *elemzés elvében* mindig fennáll a megfelelés, mert az elemző gondolkodás lényege: napvilágra hozni a tartalom immanens ellentmondásait, és következőképpen fejlődésének belső szükségszerűségét. A *Tőke* alapvető eljárása nem az, hogy megmutatja a tőkés rendszer funkcionálását, hanem hogy megmutatja, hogy ez az ellentmondásos működés a kapitalizmus történetileg átmeneti jellegét bizonyítja, és elkerülhetetlenül vezet arra az osztályharcra, amely meg fogja szüntetni. És itt van a *történeti szempontnak az a valódi elsőbbsége*, amely a dialektikus módszert jellemzi, ellentétben a strukturális módszerrel: a dolgok logikai aspektusát igazán csak akkor értjük meg, ha egybeolvad a történeti aspektussal, amely tényleges alapját jelenti. E tekintetben nem árt újra meg újra elgondolkodni a *Tőke* második német kiadása előszavának ezen a mondatán: „Racionális alakjában (a dialektika. — L. S.) a polgárságnak és doktrinér szóloinak botránkozás és szörnyűség, mert a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásának megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát mulandó oldaláról is, semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár.”⁶⁸ *A valóságos mozgás, melynek minden formája mulandó*: azt hiszem, nyilvánvaló, hogy ebben a kivételesen mély megfogalmazásban, amely a struktúra és a folyamat valódi viszonyát jelzi, nagyszerű útmutatást találunk ahhoz, hogy felfedjük a strukturális módszer és a dialektikus módszer közötti valóságos viszonyt, nem úgy, hogy megpróbálkozunk a dialektika „strukturizálásával”, ami lehetetlen, hanem megmutatjuk a strukturális módszernek önnön „dialektizálása” útját, amely az elméleti szabatosság és egyben az autentikus forradalmiság útja.

⁶⁶ Paul Boccara: *Sur la dialectique matérialiste dans le „Capital” de Marx*. 1965. szépt. 133–134. sz. melléklet.

⁶⁷ Marx: *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. Id. kiad. Lásd különösen 167–168. o.

⁶⁸ Marx: *A tőke*. I. köt. Id. Kiad. 20. o.

A marxizmus jelentőségéről

2. Godelier, hogy történetileg aláépítse a marxista dialektika strukturális revízióját, sok más követve szintén oda jut, hogy megkérdőjelezze a Hegel és Marx közötti viszonyra vonatkozó szilárdan kialakított koncepciót. Hegel, írja, az ellentétek azonosságának „hipotézisét azért találta ki”, hogy „bebizonyítsa, miszerint valamely struktúra belső ellentmondásának van belső megoldása”.⁶⁹ Ha tehát a marxista dialektika elveti ezt a belső megoldást és az ellentétek azonosságát, ebből nyilvánvaló, hogy nem lehet *semmi-féle közös vonása* a hegeli dialektikával. Ezért Godeliernek is szükségképpen meg kell kísérelnie leszámolni a hegeli dialektika „materialista talpára állításával” kapcsolatos híres marxi tétellel. Ez a „metafora”, írja, csupán „egy képtelen hipotézis”.⁷⁰ A nehézség csak az, hogy Marx állandóan hangoztatja ezt a „képtelen hipotézist”. Következésképpen nemcsak „a dogmatikus marxizmus tudománytalan habitusait”⁷¹ kell kétségbevonni, hanem *magának Marxnak a tisztánlátását is*.⁷² Itt egy döntő jelentőségű módszertani problémába ütközünk, amelyet rendkívül élesen vet fel Marxnak egy bizonyos fajta mai újra-olvasása. Nagy igazság, hogy Marxhoz való viszonyunk minden ízében kritikus kell hogy legyen, és meg kell mondanunk, hogy még nyilvánvalóan távról sem tettünk elget követelményeinek és távról sem merítettük ki lehetőségeit. Csakhogy a Marx életművéhez való kritikai viszony olyan, amelynek *csökkenten*ie kell az önkény szerepét betűjének és szellemnek megértésében, nem pedig olyan, amely *szabad folyást* enged az önkénynek. Márpedig, mint azt Godelier a tanulmány egyik igen tanulságos jegyzetében is elismeri, „nehezen képzelhető el, hogy Marx — aki a XIX. és a XX. század gondolkodói között egyedül volt képes felforgatni mind a filozófiai tudást, mind a tudományos tudás egyik területét — *teljes egészében* tévesen ítélte volna meg Hegelhez való saját viszonyát”.⁷³ Ez csakugyan nehezen képzelhető el. Ez azonban azt jelenti, hogy végre fel kellene ismerni: *önkéntes* a hegeli dialektika „materialista megfordításával” kapcsolatos probléma minden olyan „megoldása”, amely nem veszi tudomásul ezt a tételt, melyet Marx és Engels a legteljesebb tudatossággal *újra meg újra* leszögez, s melyet például Marx így fogalmazott meg 1868 márc. 6-i, Kugelmanak írott levelében: „Hegel dialektikája minden dialektika alapformája, de csak misztikus formájának lehántása *után*...”⁷⁴ Marx álláspontja tökéletesen világos. Hegel felfedezte minden dialektika alapformáját, de úgy, hogy idealista módon a gondolat mozgásának *fogta fel*, s ezzel *deformálta* a valóságos mozgást. A marxi megfordítás először is azt jelenti, hogy a dialektikát, Hegellel ellentétben, *materialista* módon fogja fel, mint a valóságos mozgásnak a gondolkodásban való visszatükröződését. A dialektika *felfogásának* ezzel a megfordításával azonban mindjárt felvetődik a Hegel által felfedezett, de egyben misztifikált tartalom *kritikai számbavételének* problémája, amely voltaképpen a marxista tudományos dialektika *kidolgozásának* hosszantartó folyamatával olvad egybe. A marxista dialektika tehát termé-

⁶⁹ M. Godelier: *Système* . . . 854. o.

⁷⁰ *Uo.* 852. o.

⁷¹ *Uo.* 856. o.

⁷² Ez pl. J. Rancière-nek is általános tendenciája, vö. *Lire le Capital* I. köt. különösen 189—210. o.

⁷³ M. Godelier: *Système* . . . 856. o.

⁷⁴ Marx — Engels: *Levelek „A tőké”-ről*. Id. kiad. 148. o.

szetesen nem egyszerűen a hegeli dialektika *tükörszerű fordítottja*, hanem azáltal jön létre, hogy *tudományosan visszájára fordítjuk azt az ideologikus nézőpontot*, amellyel maga Hegel a saját roppant felfedezését szemlélte, azt a felfedezést, amely a marxista dialektika magva, következképpen csírája. Csak így érthetjük meg a következő rendkívül figyelemreméltó tényt: az elmúlt száz esztendő alatt, Dühringtől Bernsteinen át *százszor és százszor* tették kérdéssé és tekintették képtelen hipotézisnek a hegeli dialektika materialista megfordítását; s ennek — mint ezt majd másutt alkalmam lesz kimutatni — *kivétel nélkül* mindannyiszor az volt a célja, hogy kérdéssé tegyék magának a marxista dialektika tartalmának ezt vagy azt az alapvető aspektusát. Ez szinte törvénye a marxizmus történetének, amelyen igen komolyan el kell gondolkodni. S vajon Godelier tanulmánya nem támasztja-e alá különös világossággal ezt a törvényt, amikor odáig megy állításaiban, hogy „a dialektikus módszer mint az ellentétek egységének *explicité kidolgozott elmélete* tudományosan még nem létezik”, sőt, hogy „semmiféle *a priori* biztosíték” nincs arra, hogy létre lehetne hozni valamilyen „egységesített és egységesítő dialektikát”?⁷⁵ Látjuk, hogy ha elszakítjuk a dialektikát hegeli származásától — ez az ára annak, hogy a strukturalista áramlatba kényszeríthessék —, nemcsak a tartalma változik meg, hanem még a létezése is kérdéssé válik.

3. A strukturális módszer és a dialektikus módszer állítólagos második közös alapelve az az elv, amely szerint a struktúra mindig valamilyen *rejtett* belső viszony, amely radikálisan a *látható* viszonyokon túl van.⁷⁶ Nos, strukturalista felfogásában ez az elv is azt vonja maga után, amit Godelier „járulékos következményeknek” nevez: ezek közül a legfontosabb az *elméleti antihumanizmus*. Azt írja ugyanis, hogy „a tőkés termelési viszonyok és a termelőerők meghatározott színvonala közötti történetileg determinált ellentmondásból nem lehet kiolvasni azt a filozófiai drámát, melynek jegyében az ember ‚valódi lényege’ fellázad a burzsoázia által a dolgozókra kényszerített ‚dehumanizált egzisztencia’ ellen”.⁷⁷ És ezért „a mindennapi gyakorlatban nem létezik . . . semmiféle *közvetlen* tapasztalat a dolgozónak a tőkés általi kizsákmányolásáról”.⁷⁸ Véleményem szerint ez az utóbbi — olyannyira vitatható — formula nagyon jól megvilágítja, hogyan függ össze a strukturális módszer az elméleti antihumanizmussal és mennyire ellentétes a marxista dialektikával. Az igaz, hogy a dolgozó *spontán tudata* még igen messze van attól, hogy magától kitermelje, tartalmazza a tőkés kizsákmányolás mechanizmusára vonatkozó *valódi tudást*; ez tapasztalati tény és olyan gondolat, amelyet Marx nem győzött hangsúlyozni. Éppen emiatt van szükség a munkásosztály forradalmi pártjára. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne léteznék az objektív kizsákmányolásra vonatkozó *közvetlen tapasztalat*; a kizsákmányolás emberi következményeit a dolgozók, ha nem is *értik* spontán módon, mégis *átélik*, s a *Tőke* a szó szoros értelmében teli van az átélt kihatásokra vonatkozó konkrét elemzésekkel. Ha Godelier tétele helyes lenne, felmerül a kérdés, miért tör ki feltartóztatlanul magán a tőkés társadalmon belül a munkásosztály harca. Ez is jól mutatja, hogy az elméleti antihumanizmus, az osztályharc mozgató szerepének tagadása és a strukturális módszer nem

⁷⁵ M. Godelier: *Systeme* . . . 856. o.

⁷⁶ *Uo.* 830. o.

⁷⁷ *Uo.* 851. o.

⁷⁸ *Uo.* 830. o.

véletlenül találkozik össze. Beh bizonyosodik, hogy az elméleti antihumanizmus a strukturális módszernek nemcsak valamiféle *ideologikus értelmezése*, hanem magának a strukturális *módszernek* és az általa meghatározott tudományfelfogásnak egyenes következménye. Egyébként pontosan ezt írja maga Lévi-Strauss is: „Hitünk szerint a humán tudományok végső célja nem az ember konstituálása, hanem feloldása”.⁷⁹ És Michel Foucault kétségtelenül nem téved, amikor azt írja, hogy „a humanizmusnak és a dialektikus gondolkodásnak a sorsa össze van kötve”, ezzel szemben a strukturális módszerben kifejeződő analitikus ész „összeegyeztethetetlen a humanizmussal”.⁸⁰ De miért összeegyeztethetetlen? Véleményem szerint, ha egy ilyen kérdésre egyáltalán néhány sorban felelni lehet, a következőkért: a strukturális módszer azzal, hogy *szembeállítja* egymással a struktúrát és a folyamatot és így radikálisan különválasztja a történeti élményt és a mögötte meghúzódó, a tudomány által megkonstruált invariánsokat, a struktúrákat lényegében *dolgok* közötti viszonyokkal azonosítja és ezáltal az *ideologikus* tudat merőben felületi szférájába száműzi az eleven emberi viszonyokat. A leghatározottabban ez az értelme a *La pensée sauvage* utolsó fejezetének, ahol a szerző a történelem interiorizálható jelentését alapvetően illuzórikusnak tünteti fel. Kétségtelen, a marxizmus is azzal kezdi, hogy elválasztja az élményen alapuló ideológiától az objektív társadalmi viszonyokat, és ezáltal szembehelyezkedik a spekulatív humanizmussal. De a struktúrát a folyamatától nem választja el, hanem a dolgok közötti viszonyok mögött felfedezi *azokat a viszonyokat, amelyek között az emberek önmagukat termelik*, és így a *tudomány* szintjén leli meg ismét a történelemnek mint az *emberek történetének* az értelmét. Pontosán ezt mondja Engels a *Feuerbach*-ban: „... az elvont ember kultusza helyébe, amely magva volt Feuerbach új vallásának, a valóságos emberről és a valóságos ember történelmi fejlődéséről szóló tudománynak kellett lépnie”.⁸¹ Röviden, míg a marxizmus igenis tudományos humanizmus,⁸² egy strukturalista humanizmus gondolata elvi okokból elméleti képtelenségnek tűnik. És ilyen körülmények között, ha Roger Garaudy azt írja, hogy a strukturalizmus „a világ megragadásának egyik olyan módja”, amely a leginkább megfelel „egy új humanizmus kidolgozásának”,⁸³ nem nagyon látjuk, miféle *reális fogalmat* fedhet itt a humanizmus szó, sem azt, hogy csakugyan túljutunk-e itt a dolgok felszínén.

A strukturalista idealizmus

4. Meg kellene még vizsgálni, hogy ha a dialektika helyébe a strukturális módszert választják eszközül a történelmi materializmus problémáinak átgondolására, ez nemcsak az alappal kapcsolatos fogalmakat forgatja fel, hanem ugyanennél a belső logikánál fogva különös előszeretettel alap és felépítmény viszonyának marxista felfogását kezdi ki, a társadalmi alakulatok

⁷⁹ Lévi-Strauss: *La pensée sauvage* Plon, 1962. 326. o.

⁸⁰ Michel Foucault: *L'homme est-il mort?* *Arts* 38. sz. 1966. júni. 15–21. 8. o.

⁸¹ Engels: *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx–Engels: Vál. Műv. II. köt. Szikra 1949. 380–381. o.*

⁸² Lásd erre vonatkozólag Lucien Sève: *Psychologie et marxisme (La Nouvelle Critique* 1966 nov. 180. sz.), valamint az ugyanezen a címen a közeljövőben megjelenő munkát.

⁸³ Roger Garaudy: *Marrxisme du XXe siècle*. Id. kiad. 82. o.

marxista tudományának alapelveit a maguk egészében. Tanulmányának végén maga Godelier is engedelmeskedik e belső logikának, amikor kijelenti, hogy „a strukturák visszavezethetlenségének tétele nem korlátozódhat a gazdaságra”,⁸⁴ amikor megkérdőjelezi alap és felépítmény oksági kapcsolatát és a gazdaság meghatározó szerepének klasszikus koncepcióját. Kétségtelen azonban, hogy azok az elméleti következmények, amelyeket a strukturális módszernek a szóban forgó problémákra való alkalmazása a jelek szerint elkerülhetetlenül maga után von, sehol sem jelentkeznek erősebb nagyításban, mint Lucien Sebag *Marxizmus és strukturalizmus* c. könyvében,⁸⁵ Sebag „a Lévi-Strauss által kidolgozott strukturális elemzésből” indul ki⁸⁶ — ez utóbbit Marxnak a strukturalista szemszögből szigorúan újra-olvasott műveiben véli megtalálni —, és arra vállalkozik, hogy (különösképpen az ideológia-elmélet területén) kiépítsen egy „diakronikus strukturalizmust”.⁸⁷ De hogyan is fest az általa javasolt általános séma? Mindenekelőtt sohasem szabad elfelejteni, hogy „alapvetően lehetetlen létrehozni a diakroniát a szinkroniából”,⁸⁸ és ez abból következik, mint már láttuk, hogy a strukturális módszer a *strukturában* sehol sem látja a *belső mozgató ellentmondást* — következésképpen el kell vetni az alap és felépítmény viszonyának bármiféle dialektikus koncepcióját, „zárójelbe kell tenni azokat az oksági kapcsolatokat”,⁸⁹ amelyeket a társadalmi valóság szintjei között feltételezünk. Mi több: „alap és felépítmény megkülönböztetése eltűnik, mert mind a gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok, mind a róluk valamely meghatározott társadalomban számot adó elméletek egyaránt a szellem termékei”.⁹⁰ Röviden, a dialektika elvetésének szükségszerű következménye, a strukturák autonómmá tétele odavezet, hogy elvetik az egész történelmi materializmus alapját, a „tudatnak a társadalmi élet általi” meghatározottságát. „Ekkor világos, írja Sebag, milyen értelemben tehet ismét szert egy viszonylagos értelemre az alap fogalma: mindig a szellem határáról van szó, arról, ami a társadalom működésének egy bizonyos szintjére nem vezethető vissza”.⁹¹ „Következésképpen semmi sem tartozik reálisan az alaphoz, hacsak nem a szellem döntése folytán”,⁹² s az ideológiákat, amelyeket egyáltalán nem az alap határoz meg végső soron, úgy kell felfognunk „mint az emberi szellemre sajátosan jellemző bizonyos számú műveletnek különböző szinteken történő megannyi realizációját”.⁹³ Ilyen körülmények között a marxizmus nyilvánvalóan elveszíti mindennemű tudományos jellegét, s maga is csak „a szó legalaposabb, legkorlátoltabb értelmében vett ideológia lesz”.⁹⁴

Jól látjuk, hogy a strukturális módszernek nemcsak az a következménye, hogy a szinkronikusnak és a diakronikusnak minden áron való szétválasztásához és a strukturák benső invarianciájához ragaszkodva elutasítja a *dialektikát*, hanem ezenkívül annak következtében, hogy a külső összefüggéseket

⁸⁴ M. Godelier: *Système* ... 859. o.

⁸⁵ Lucien Sebag: *Marxisme et structuralisme*. Payot, 1964.

⁸⁶ *Uo.* 126. o.

⁸⁷ *Uo.* 143. o.

⁸⁸ *Uo.* 176. o.

⁸⁹ *Uo.* 113. o.

⁹⁰ *Uo.* 170. o.

⁹¹ *Uo.* 189. o.

⁹² *Uo.* 190. o.

⁹³ *Uo.* 126. o.

⁹⁴ Lásd *La Quinzaine littéraire* 1967. jún. 1–15. 23. o.

és a határokat mereven szembeállítja az ellentétek belső egységével és az ellentmondások kölcsönös áthatásával, hogy autonómmá teszi és ezáltal lényegileg metafizikai entitásokká változtatja a struktúrákat, magának a *materializmusnak* is kiteszi a szűrét. És kétségkívül sokkal nagyobb kritikai éberséggel kellene megvizsgálni ebből a szempontból, mint ahogyan azt eddig a marxisták tették, Lévi-Straussnak azt a döntő jelentőségű tételét, amelynek értelmében az általa *társadalmi tudományoknak* és *humán tudományoknak* nevezett diszciplínák alapvető dichotómiát képeznek. Kiindulva ugyanis abból, hogy „határozatlansági reláció van struktúra és folyamat között: az egyiket csak úgy ragadhatjuk meg, ha figyelmen kívül hagyjuk a másikat”,⁹⁵ általános osztályozást javasol, amelyben „az egyik oldalon állnak a jogi stúdiumok, a közgazdasági és politikai tudományok s a szociológia és a szociálpszichológia bizonyos ágai” — ezek alkotnák a társadalmi tudományok csoportját —, a másikon pedig az ún. humán tudományok, nevezetesen „az őstörténet, az archeológia és a történelem, az antropológia, a nyelvtudomány, a filozófia, a logika, a pszichológia”.⁹⁶ A társadalmi tudományok, például a politikai gazdaságtan, úgymond, „a gyakorlati beavatkozás szemszögéből” vetik fel elsősorban a problémákat, de elméleti horderejük alig van; ezzel szemben a humán tudományok, amelyek a strukturális módszer legsajátabb terepét alkotják, „az igazi alap kutatás” és a tudományos szabadság szférájához tartoznak, de „ez a szigor szükségképpen azzal jár, hogy distanciáljuk magunkat a cselekvéstől”.⁹⁷ Ennek a dichotómiának a felállítását a marxizmus által végrehajtott egész szellemi forradalmat húzza át egyetlen tollvonással. A politikai gazdaságtant a pragmatizmus színvonalára szállítják le, s újra radikálisan elkülönítik mind a történelemtől, mind a filozófiától. Az ember ismét idegenné válik a termelési viszonyokkal szemben, s a „humán tudományok” — abban a strukturalista változatban, amely csupán a francia szociológiai idealizmus régi hagyományát modernizálja — békében kijelenthetik, hogy az emberi szellem egyetlen törvényei irányítják a világot.

*

Ebből a tanulmányból véleményem szerint világosan folynak részint bizonyos *általános következtetések*, részint bizonyos *kutatási irányok*, amelyekkel kapcsolatban *munkahipotéziseket* szeretnék megfogalmazni.

1. Az eredetileg feltett kérdés — amely jelen írásunk tárgyát képezte — az volt, hogyan határozható meg a strukturális módszer és a dialektikus módszer elméleti illeszkedése. Enélkül ugyanis a strukturalizmus feltételezhető pozitív tartalmának *marxista* elsajátítása valójában merőben eklektikus jelszónak tűnik, amely a gyakorlatban vagy teljesen formális marad, vagy tudományos baklövéseket eredményez. A strukturális módszer ma fennen hirdeti, hogy egész sor humán tudomány legmodernebb fejleményei hozták létre és egyben igazolták is helyességét. Csakhogy egy szomszédos területen, ha ugyan nem a saját területén, egy másik módszerrel is találkozunk, amely kiállta már a próbát, s amelynek tudományos érvényessége szembeötlő: a

⁹⁵ Lévi-Strauss: *Critères scientifiques dans les disciplines sociales et humaines*. *Aletheia* 4. sz. 1966 máj. 205. o.

⁹⁶ *Uo.* 208. o.

⁹⁷ *Uo.* 209. o.

dialektikus módszerrel. Ilymódon a kettő elméleti illeszkedésének problémáját semmiképpen sem lehet megkerülni. Vajon elegendő *lényegi rokonság* van-e a két módszer között ahhoz, hogy egyetlen, még helytállóbb és még nagyobb horderejű módszerre olvadjanak össze? Ezzel a reménnyel kecsgetteti magát néhány marxista és nem marxista teoretikus, amikor a diakrónia strukturális elméletét, a strukturalizált dialektikát keresi. Véleményem szerint azonban egy olyan fogalmilag jól kidolgozott és jól vezetett kísérletnek, mint amilyen a Godelier-é, a negatív mérlege semmi kétséget nem hagy afelől, hogy ez a reménység illúzió alapul. A strukturális módszer és a dialektikus módszer között bizonyos döntő pontokon lényegi *ellentét* van. Természetesen nem azért, mintha a dialektikus módszer elvetné a struktúra fogalmát; hanem azért, mert összeegyeztethetetlen az a mód, ahogyan a strukturalizmus és ahogyan a dialektika ezt a fogalmat értelmezi és ahogyan alkalmazza. A dialektikus módszer szemében a struktúra — amely a maga viszonylagos stabilitása mögött csupán a folyamat átmeneti alakja — a belső mozgó ellentmondás formájában önmagában tartalmazza önnön átalakulásának szükségszerűségét. Ezzel szemben a strukturális módszer szemében — minthogy a szinkroniát szigorúan megkülönbözteti a diakroniától — a struktúra magában véve invariáns, és átalakulása csak akkor lesz szükséges, amikor külső határokba ütközik. Ennek alapján *tévedés nélkül megállapíthatjuk* a strukturális módszernek a dialektikus módszerhez való viszonyát: a strukturális módszer a dialektikus logikán innen van, azon a területen, amelyet Hegel és a marxizmus klasszikusai a metafizikus gondolkodásnak neveztek, vagyis *a merev kategóriákkal dolgozó gondolkodás területén*.

A strukturális módszer értéke és határai

Tagadni kellene hát tudományos érvényességét? Ezzel egy, az alapokat érintő hibát követnénk el. Nemcsak azért, mert nap mint nap számos marxista és nem marxista kutató tapasztalja különféle tudományokban és bizonyos típusú tárgyakon helytálló voltát és használhatóságát bizonyos határok között, és mert elméleti megfontolásokból a priori *levezetni* egy ilyen alátámasztott *tény* lehetetlenségét mélységesen nem marxista eljárás lenne. Hanem még inkább azért, mert ebben az esetben a dialektikus és a nem dialektikus gondolkodás egymáshoz való viszonyának *alapjában hibás* felfogásából indulnánk ki. Marx és Engels sohasem állította, hogy a dialektikus logika *semmivé teszi* a formális logikát, hanem csak azt, hogy a dialektika „...a legfontosabb gondolkodási forma...”, mert az egyetlen megfelelő elméleti eszköz a „...fejlődési folyamatokhoz, a nagyban és egészben való összefüggésekhez, az egyik vizsgálati területről a másikra való átmenetekhez”.⁹⁸ Ez azonban nem akadályozza meg, hogy a nem dialektikus logika — „mintegy a logika alsóbb matematikája”⁹⁹ — érvényes maradjon akkor, amikor a tárgyakat fejlődési folyamatokon, nagyban és egészben való összefüggéseiken, más tárgyakra való átmenetükön *innen* akarjuk vizsgálni. Mi több: súlyos hiba volna azt hinni, hogy a dialektikus logika megszületése óta a nem dialektikus logika *ne fejlődhetnék* többé. Ellenkezőleg, a tények azt mutatták, hogy — bizo-

⁹⁸ Engels: *A természet dialektikája*. MEM. 20. köt. 343. o.

⁹⁹ Uo. 481. o.

nyos mértékig váratlan okokból és váratlan utakon-módokon — a belső konfigurációk, a létrejött formák, a zárt rendszerek és a stabil funkciók nem dialektikus logikája sikerrel fejlődött tovább olyan tudományos területeken, ahol a dialektikus effektus első megközelítésben elhanyagolhatónak tekinthető, vagyis ahol abszurdítás nélkül elvonatkozathatunk mindattól, ami magán a struktúrán belül elkerülhetetlen minőségi változásokat jelez az összefüggések és a fejlődés csomópontjain. Szerintem a strukturális módszer úgy jellemezhető, mint a dialektikus ellentmondások csomópontközi szegmentumainak rendkívül fejlett nem dialektikus logikája, amikor is ezeket a szegmentumokat leegyszerűsítő módon invariáns rendszereknek tekintjük. Ebben az értelemben a marxisták eklekticizmus nélkül elismerhetik a strukturális módszer érvényességét a dialektikus módszer mellett. Am azok a problémák, amelyeket az előbbi szükségszerűen felvet, csak a másodikban lelik megoldásukat.

Az itt javasolt megoldás tehát pontosan a fordítottja annak, amit Lévi-Strauss ajánl a *La pensée sauvage* utolsó fejezetében. Miután kijelenti magáról, hogy „marxista orientációjú”, kifejti, hogy a dialektikus ész „egy örökösen megtoldott és tökéletesített palló, melyet az analitikus ész vet át egy szakadékon, melynek túlsó partját nem látja, csak tudja, hogy létezik, még ha szakadatlanul távolodik is. Ilyenformán a dialektikus ész kifejezés azokat az örökös erőfeszítéseket jelenti, melyeket az analitikus észnek kell tennie, hogy megreformálja magát, ha számot akar adni a nyelvről, a gondolkodásról és a társadalomról; s a kétfajta ész megkülönböztetése szerintem kizárólag az analitikus ész az élet megértésétől elválasztó távolságon alapul.”¹⁰⁰ Ebben a felfogásban a dialektikus ész távolról sem a tudomány leggazdagabb és legmélyebb formája, hanem csak előőrse az igazán szabatos gondolkodásnak, a nem dialektikus gondolkodásnak: „A dialektikus ész szerepe az, hogy birtokába juttat a humán tudományoknak egy olyan valóságot, amelyet csakis ő tud szállítani, de a tulajdonképpeni tudományos erőfeszítés abban áll, hogy ezt a valóságot felbontsa, majd egy más síkon újrakomponálja.”¹⁰¹ Ily módon „a dialektikus ész nem adhat számot sem önmagáról, sem az analitikus észről”.¹⁰² Következésképpen az analitikus ész bizonyul alapvetőnek. Ez a felfogás hiába mondja magáról, hogy „marxista orientációjú”, a valóságban hátat fordít a marxizmusnak. Úgy tesz, mintha Hegel és Marx nem létezett volna, ráadásul éppen egy olyan pillanatban, amikor a strukturális módszer a valóságban egyre kevésbé oldhatja meg saját problémáit, ha nem veszi igénybe Hegel és Marx tanítását. Mert a dolog így áll: miközben a strukturalista ideológia hangosabb, mint valaha, a tudomány területén, például a nyelvészetben — természetesen korántsem oly lármásan — feltartóztat-hatatlanul nyomul előre a strukturális posztulátumok válsága, különösen a szinkronia és diakronia dichotómiájának és a struktúra benső invarianciájának válsága. Ezt a válságot elvileg nem nehéz megérteni. Mert ha igaz az, hogy valamely valóságot bizonyos határok között lehet úgy tanulmányozni, hogy a dialektikus effektust elhanyagolhatónak tételezzük, minél inkább fejlődik egy tudomány, mélyítve tárgyát és tágítva látókörét, annál inkább beleütközik mindkét irányban a dialektika elháríthatatlan igazságába: mindenütt szükségessé válik, hogy felfedezzük a struktúra mögött a folyamatot és az

¹⁰⁰ Lévi-Strauss: *La pensée sauvage*. 325. és 326. o.

¹⁰¹ *Uo.* 331. o.

¹⁰² *Uo.* 335. o.

ellentmondások megkülönböztetésén túl kölcsönös áthatásukat. Ekkor kezdődik meg azoknak az állandóan újrajelentkező és állandóan kudarcot valló erőfeszítéseknek a periódusa, amelyek segítségével a nem dialektikus gondolkodás keretei között akarnak módot találni a fejlődés és az átmenetek értelmezésére. Mint azonban Godelier próbálkozása is tanúsítja, nem lehet a strukturális módszert a kölcsönös összefüggések és a fejlődés logikájává általánosítani, és elspórolni a dialektikát. Véleményem szerint pontosan ez a pont, ez a lehetetlenség az, ahol a *strukturális ideológia* benne gyökerezik a strukturális módszerben, ahogyan az idealista metafizika is mindig abból a próbálkozásból ered, hogy merev és elkülönített kategóriákban gondolják el a világot. Úgy látom tehát, hogy a marxisták ebben a rendkívül nagyjelentőségű szellemi konstellációban felelősek azért, hogy világosan felmutassák a strukturális módszer természetét és határait, kezdődő és óhatatlanul tovább bontakozó válságának mélyen rejlő okait, és mindenekelőtt megmutassák a válság leküzdésének útját, vagyis a dialektikához vezető utat.

2. Véleményem szerint a fentieket egyértelműen alátámasztja, ha szemügyre vesszük a strukturális módszer és a strukturális eszmék *történetét* (ez fontos stúdium, amelyen tovább kellene dolgozni). Persze, ha hiszünk a strukturális nézőpontok apologetáinak, a strukturális módszer és az analitikus ész a legmodernebb tudományok újdonságai terméke lenne, amelyek létrejöttével a dialektikus gondolkodás végérvényesen visszautaltatik szülőhelyére, a XIX. századba. Ez a tetszetős kép azonban egy pillanatig sem állja ki a kritikát. Abban a pillanatban ugyanis, amikor — ebben maguknak a strukturális eszméknek a kifejezett útmutatásait követve — visszamegyünk Lévi-Strausstól Mauss-hoz és Jakobson-hoz, Foucault-tól Dumézilhez és Cassirerhez, vagy egy párhuzamos vágányon Piaget-től Arnold Reymond-hoz, észre vesszük, hogy a strukturális eszmék keletkezésének döntő korszaka még előbb volt, a XIX. és a XX. század kezdetén, akkor, amikor megszületett de Saussure *Bevezetés az általános nyelvészetbe* c. munkája (1906–1911), amikor megjelentek a német történeti-kulturális etnológiai iskola cikkei (Gräbner és Ankermann, 1905) és a würzburgi iskola munkái, amikor megszületett a Gestalt-elmélet (1890–1900), valamint a husserli fenomenológia (*Logische Untersuchungen*, 1900) — vagyis a strukturális eszmék forrásai olyan korban keresendők, olyan gondolati áramlatokban és olyan embereknél, amelyek, illetve akik egyáltalán nem tették magukévá nemcsak a marxista, de még a hegeli dialektikát sem, ha ugyan egyáltalán tudomásul vették vagy ismerték a dialektika pusztá létezését. Ha nem akarjuk elkövetni azt a súlyos hibát, hogy az eszmék anyakönyvi születési évét összetévesztjük azzal az időponttal, amikor történetileg hatni kezdenek, habozás nélkül állíthatjuk, hogy a strukturális eszmék születésének ideje (1900–1920) jóval megelőzi a dialektikus gondolkodás fellépését, mert az csak 1930 táján kezd széles körű hallgatóságra találni.

Igen sematikus nagyjából a következőképpen folytak le a dolgok. A XIX. század végén és a XX. század elején számos országban bekövetkezik az *evolucionizmus válsága*: az evolucionizmus egyfelől túlságosan „előrehaladott” ideológiailag a polgári gondolkodás számára, s ez metafizikus és konzervatív talajon veszi fel ellene a harcot, és másfelől, ezzel egyidejűleg, tudományosan túlságosan sekélyes ahhoz, hogy megfeleljen a tudás egyre precízebb követelményeinek. Ez a válság két ellentétes irányban fejlődik: egyrészt a lapos evolucionizmusról áttérnek az *evolúció dialektikus felfogására*, s ez az

irány lényegében a marxizmus modern hatásába torkollik; másrészt *magát az evolucionista perspektívát* vetik el, hogy áttérjenek az arisztotelizmusra, nevezetesen a neotomizmuson át, de még inkább a szó tág értelmében vett neokantianizmusra, majd később a husserli fenomenológiára. Azt hiszem, nyugodtan tekinthetjük szellemességnél jóval többnek azt, hogy Michel Foucault nemrég — igen szimptomatikusan Cassirernek egy könyvét méltatva — így írt: „Mindnyájan neokantiánusok vagyunk.”¹⁰³ Ilyenformán a strukturalista gondolati áramlat, amelyet már a kezdet kezdetén, több mint ötven esztendeje, az empirizmusnak, a hisztoricizmusnak és a pszichologizmusnak a kritikája, továbbá a logikainak és a történetinek a különválasztása jellemzett, tulajdonképpen, eszme-történeti szempontból, *dialektika előtti* áramlat. Az a körülmény, hogy a mai Franciaországban egyre többen foglalkoznak a strukturális és a dialektikus módszer összeolvasztásával, genetikus strukturalizmussal, a diakrónia strukturális elméletével, részint a marxizmus növekvő befolyásának a jele, részint azt mutatja, hogy a tudomány leküzdhetetlen szükségét érzi annak, hogy túllépje a nem dialektikus gondolkodás határait. Ám teljesen érthető az is, hogy mélyen rejlő történeti okokból a dialektika strukturalista értelemben történő revíziója óriási lépést jelentene hátrafelé. Ha engednék ennek a törekvésnek a szűkkeblűség elvetése nevében, valójában elzárkóznánk az igazán modern gondolkodás alapvető vívmányai elől.

A marxizmus gazdagításáról

3. De ha azt akarjuk, hogy a dialektika *konkrétan* meg tudja mutatni azt az utat, amelyen haladva megoldhatók a strukturális módszer számára — és e módszer által — felvetett problémák, ehhez nem elegendő semmiféle általános proklamáció és az alapelvek hangoztatása, de még az a magában véve üres kijelentés sem, hogy a dialektikának szüntelenül gazdagodnia kell. Minden kérdésnek, amelyet a strukturális módszer a maga nyelven felvet, a dialektika területén — és a dialektika saját konceptualizációjában — megfelel egy homológ probléma, amelyet pontosan ki kell dolgozni, és amellyel kapcsolatban esetleg új hipotéziseket kell felállítani. Még azt a kérdést is megpendíthetjük, hogy vajon a strukturális módszer ma annyira megerősödött visszhangjában és követőinek sokszor határozottan dialektika-ellenes útkeresésében nem játszik-e közre a marxista dialektika filozófiai kidolgozásával kapcsolatos munka elégtelensége, vagyis az, hogy precíz tudományos kérdésekre nem adunk elég konkrét dialektikus válaszokat. E tekintetben ma a legvégzetesebb tévedés lenne — még ha a felületes szemlélet számára ez a dogmatizmus elleni fellépésnek tűnhetnék is — az, ha szem elől tévesztjük a filozófiai gondolkodás sajátzerűségét és szabatosági követelményeit, vagyis gyakorlatilag a filozófia cserben hagyására készítjük a filozófusokat, s ezzel a tudományokat a pozitívizmus, „a legrosszabb filozófia legrosszabb vulgarizált maradványainak” prédájául szolgáltatjuk ki, miközben maga a mélyen járó filozófiai kutatás Patyomkin-falak mögött vegetálna.

A *dialektika problémái* közül, melyeket a strukturalizmus problémáin való gondolkodás a legkézzelfoghatóbban a kutatás napirendjére tűz, szerintem a következők a legfontosabbak:

¹⁰³ Lásd *La Quinzaine littéraire* 8. sz. 1966 júl. 1. 3. o.

a) az ellentmondás *csomópontközi szegmentumai*, azok a dialektikus „mechanizmusok”, amelyek révén az ellentmondás — *miközben érlelődik* — önmaga körül forog és ciklikusan újratermeli magát. A kapitalizmus időszakos gazdasági válsága nem ugyanaz, mint a szocialista forradalom, mindazonáltal az előbbi (a *működés* válsága) jelzi az utóbbinak (a *megoldási* válságnak) elkerülhetetlenségét. Azt hiszem világos, hogy ez nem más, mint a (vagy egyik) dialektikus formája annak a problémának, amely úgy szól, hogy a struktúra *invariáns, stabil, valószínűleg stabil* (az ellentmondás *szükségképpen* újratermeli magát, amíg meg nem oldódik), de ez a körülmény egyben azt is bizonyítja, hogy *fejlődése* belsőleg szükségszerű (az ellentmondás érlelődik, éppen azért, mert szakadatlanul *újratermeli* magát);

b) a *nem-antagonisztikus ellentmondások*, melyek olyanok, hogy az ellentétek egyikének fejlődése nem feltételezi a másiknak a megszüntetését, hanem csak az attól való elkülönülést, és az *ellentétek harca együttműködésük* alakját is öltheti, mint azt Engels is megjegyzi az *Anti-Dühringben*. Azt hiszem világos, hogy ez nem más, mint egyik fontos dialektikus formája — és talán megoldása — annak a strukturális problémának, melynek neve az *ellentétek* (látványosan nem-dialektikus) *komplementaritása*, és annak az igen általános problémának is, amelyet Croce a „különbözőknek”, az „egyszerűen eltérő” dolgoknak nevezett, melyek között állítólag nincs ellentmondás — ami dialektikus szempontból nem más, mint a *különbségnek* és az ellentétek *harcának* szűk szemlélete;

c) a *struktúrák közötti összefüggés*, a *belső viszonyok* és *külső viszonyok* különbsége, amelyet a strukturalizmus a dolog tendenciáját tekintve megméri, az abszolútumig fokoz, míg a dialektika, egész szellemében, azt mutatja ki, hogy egyfelől a belső ellentétekre hasad, másfelől a külső szakadatlanul interiorizálódik a fejlődőben levő egységekben. Vajon csakugyan beszélhetünk-e a marxista dialektika szemszögéből „*külső*” ellentmondásokról? Ezzel párhuzamosan itt van a *strukturális okság* problémája, amely nem a mechanikus okság, sem nem az expresszív megfelelés, sem nem az izomorfizmus, hanem szerintem a *funkcionális determináció*, amely viszont az ellentmondások kölcsönös áthatását feltételezi;

d) és természetesen itt vannak az *ismeretelméleti* problémák, különösen az a kérdés, hogy hogyan viszonylik egymáshoz a logikai és a történeti szempont (ezt fentebb érintettük), továbbá a *modellnek*, ennek az episztemológiai fogalomnak a kérdése, amelyet több oldalról minden áron el akarnak fogadtatni velünk, sőt azt kívánják, hogy cseréljük fel vele a *visszatükrözés* fogalmát, amelyben — szerintem tévesen — minduntalan azt kifogásolják, hogy szem elől téveszti „a megismerés aktív oldalát” (ez a fogalom pedig mindenemű *materialista* koncepciónak sarkköve marad ezen a területen).

4. Végezetül még egy szót a *marxizmus gazdagításának* általánosabb kérdéséről, arról, hogy ez mit jelent és mit követel meg. Először is rá kell mutatni e kifejezés gazdag kétértelműségére: a marxizmus gazdagításáról beszélni annyit, mint azt mondani, hogy marxizmus egyszerre tárgya és alanya a gazdagodásnak.¹⁰⁴ Azzal gazdagodunk, ami nem mi vagyunk, de csak annyit-

¹⁰⁴ A francia „enrichissement” — mint az indo-európai nyelvekben általában minden olyan elvont fogalom, amelynek a magyarban — és és végű főnév felel meg — egyszerre jelenti azt, hogy „gazdagítás” és „gazdagodás”; az indo-európai nyelveknek ezek a fogalmat jelentő főnevei nem ismerik a külön cselekvő és szenvedő alakot. — *Ford*.

ban, amennyiben csakugyan a magunkévá tesszük — s ez egyben két olyan lehetőséget is definiál, amelyek révén szegényíthetjük magunkat, s amelyek talán nem is olyan ellentétesek, amilyennek első pillantásra látszanak. Így ha figyelmesen olvassuk Lévi-Strausszt és művein el is gondolkodunk — még ha végül elvileg negatív ítéletet mondunk is róluk —, ez kiváló alkalmat nyújt egy marxista számára ahhoz, hogy gazdagodjék, és mindenképpen *adósa* is lesz Lévi-Straussznak, mert köszönhet neki valamit. Ellenkező a helyzet akkor, ha csak felületesen belelapozunk, „hogyan idézzük”, s mindegy, hogy helyeslőleg avagy megvetéssel. Azt hiszem, hogy helyesen *célbavenni valamit* — ami egyedül teszi lehetővé, hogy átjussunk az elméletre nyíló *szűk kapun* —, pontosan az ellentéte a *szűklátókörűségnek*, a gondolkodás valóban legádázabb ellenségének. Ezért azt hiszem, hogy amikor egy ilyen heves és ilyen zavaros divattal állunk szemben, mint amilyen a mai strukturalizmus (vajon mennyi ideig fog tartani?), főleg az olyan megközelítési módoktól kell óvakodnunk, amelyek kétségkívül könnyen látszanak *tágnak*, sokat befogadónak, de esetleg csak *külsőleges ragasztgatásban* merülnek ki belső illesztés nélkül, mint ahogyan a mitológiai zoológiában szárnyat ragasztanak a lónak. Az ilyen szárnyak általában véve nem tartanak, s az ilyen lovak csak a képzeletben repülnek. A marxizmus csak akkor gazdagodhat úgy, ahogyan kell, ha tájékozódik mindarról, ami rajta kívül történik, de ha mindenben a saját elméleti irányvonalát követi.

СТРУКТУРАЛЬНЫЙ МЕТОД И ДИАЛЕКТИЧЕСКИЙ МЕТОД

Л. Сее

Часть исследователей-марксистов, занимающихся структурализмом резко ограничивают структуральный метод как применимую в науке дисциплину и структуралистскую идеологию как мыслительную систему которая должна быть отвергнута. Эта точка зрения ошибочна. На основании обстоятельной критики двух работ Мориса Годелье автор показывает, что «сутруктурализация» диалектики невозможна, что в лучшем случае лишь определенные результаты структурального метода в формализации и моделировании могут быть встроены в систему категорий исторического материализма, естественно, всегда с наибольшей теоретической осторожностью и с соблюдением определенных условий.

STRUCTURALIST METHOD AND DIALECTICAL METHOD

L. Séve

A part of Marxist researchers studying structuralism draw a distinct boundary line between the structuralist method as a useful discipline and the structuralist ideology as a system of thoughts to be rejected. This approach is erroneous. The author shows on the basis of an incisive criticism of two papers of Maurice Godelier that there is no „structuralisation” of dialectics, but at the very most some results of formalisation and modelling can be built into the system of categories of historical materialism, always with the utmost reserve and theoretical caution, of course.